

A BATTHYÁNY-CODEXRŐL.

(Harmadik és befejező közlemény.)

Látni való, a darab teljesen megváltozott, egészen új compositio keletkezett belőle. Valóban művészi szépség s különösen tömörség dolgában messze mögötte marad forrásának, de mint nép számára írt ének még mindig megállja helyét. Bizonyos részben még jobban illik ez az észrevétel a codexnek közvetlen következő énekére, mely az »Aurora lucis rutilat« kezdetű husvétii hymnusra utal.¹ Az első vers-szak egészen jól van visszaadva, sőt a fordító még a hangot is eltalálta:

1. Aurora lucis rutilat, Coelum laudibus intonat, Mundus exultans jubilat, Gemens infernus ululat:	1. Fénylik a nap fényességgel, Zöng az ég nagy dicsérettel, Ez világ örül örömmel, Ordít az pokol rettegéssel.

Ez mintegy a bevezetés. A középső részt, az öröm és rettegés okát az eredeti három rövid strophába foglalja össze, a melyeknek majd minden sora fokozatos emelkedést árul el:

2. Cum rex ille fortissimus Mortis concontractis viribus, Pede conculcans tartara Solvit a poena miseros.	3. Ille, qui clausus lapide Custoditur sub milite, Triumphans pompa nobili Victor surgit de funere.
4. Solutis iam gemitibus Et inferni doloribus, Quia surrexit Dominus, Resplendens clamat angelus.	

Mintha mondaná: »Örvend a világ, ordít a pokol, mert Jézus befejezte a kereszt áldozatát, letiporta az ördögöt, megszabadította foglyait, győzelmesen fölkel a koporsóból és a boldogság diada-

¹ Bath. 67—69. l.

lában fényesen ott áll az angyal, kiáltva: Resurrexit, föltámadott!«
A himnus ebben a főnséges, örvendetes érzésben fordul a Meg-
váltóhoz, hogy védelmezze azt a népet, a melyet megszabadított.

A fordításban azonban hiába keressük ezt az egységes han-
gulatot, fokozatos szárnyalást, tömör és világos compositiót. Már
a 3-ik versszakban homályos az összefüggés, a 4-ik pedig egy
csapásra leejti a hangulatot.

2. Mert az erős király, Krisztus, Halál erejét elvévé, Pokol torkát berekeszté, Minket ¹ nagy kintul megmente.	3. Koporsóban temettették, Vitézektől őrizteték, Hatalomban dicsekedék, Halál tőle győztteték.

4. Megmenti immár az kínoktul
És az pokol ellenségétől,
Mert feltámadt az halálból,
Mint mondaték az angyaltól.

Ime, az egész stropha, mely az eredetiben egy megragadó helyzet
rajza volt, mint cserélődik föl száraz, szürke magyarázattal. De
ezt a magyarázatot legalább gyarapítani lehet egy kis toldással:

5. Megholt vala bűneinkért,
Feltámadt igazságunkért,
Hogy mi is vele egyembe
Támadnánk örök életre.

Azért is:

6. Ez husvéti ünnepekben
Vigadozzunk örömünkben,
Mert az Krisztus nagy örömben
Támadt fel dicsőült testben.

Csak a 7-ik versszak tér vissza ismét az eredetihez:

5. Rex Christe clementissime, Tu corda nostra posside, Ut tibi laudes debitas Reddamus omni tempore.	7. Te kegyelmes király, Krisztus, Bírjad az mi szíveinket, Hogy teneked dicséretet Mondhassunk és dicsőséget —

és ez sem azért, hogy, mint kívánatos volna, az ének a szokásos
doxológiával befejezést nyerjen, hanem hogy még egy könyörgő
strophával bővülve, elnyújtva jusson közhasználatba, melyben
kétségtől erőtlen és szép kezdete hosszú, százados életet bizto-
sított részére.

¹ »Describitur in eo antiquorum patrum ab inferno liberatio«, jegyzi meg
a 2. vsz. megfelelő helyére vonatkozólag Clichtoveus. I. m. fol. 37.

A protestáns himnusz-fordításnak egyik fő sajátága a dogmatizálás volt, de mégsem az egyedüli, mely forrás-szövegeinek módosítására és bővítésére bírta. Ezek az énekek mindent, de mindent tüzetesen akarnak elmondani és mindent lehetőleg kimeríteni. Az »Örvendezzen már ez világ« kezdetű virágvasárnapi darab¹ öt vers-szakon keresztül híven követi eredetijének, a »Magno salutis gaudio« kezdetű himnusznak menetét:

1. Magno salutis gaudio Laetetur omne seculum: Jesus redemptor omnium Sanavit orbem langvidum.	1. Örvendezzen már ez világ, Legyen mindenben vigasság, Mert Krisztus mindenért váltság, Világ bűneért orvosság.
2. Sex ante pascha feriis Advenit in Bethaniam, Ubi pie post triduum Resuscitavit Lazarum.	2. Halála előtt hatod nap Felmene Bethániában, Hogy Lázárt feltámasztaná, Kinek már negyed napja vala.
3. Nardi Mariae pistic Sumpsit libram mox optimi, Unxit beatus domini Pedes, rigando lacrymis.	3. Hol az szent asszony, Mária Drága kenettel járula, Krisztus lábát mosogatja És hajával szárogatja.
4. Post haec iugalis asinae Jesus supernus arbiter Pullo sedebat: inclytam Pergebat Hierosolymam.	4. Onnat fel Jeruzsálemben Indula nagy szelédséggel, Szamárt vemhével egyetemben Hozata ő seregében.
5. O quam stupenda pietas, Mira dei clementia: Sessor aselli fieri Dignatur autor seculi!	5. Oh mely nagy alázatosság, Istentől nagy irgalmasság, Hogy számaron ül uraság, Kié mind ez széles világ!

Most következnek a himnusznak hátralevő egyetlen strophája:

Ramos virentes sumpserat
Palma recisos tenera
Turba, processit obviam
Regi perenni plurima —

de a fordító a dologról nemcsak a himnusz, hanem az evangéliumokat is olvasta, ő Jánossal, Mátéval Zakariásra eszmél:² vajjon miképp hagyhatná említetlenül, hogy a próféta mindezt megjövendölte volt?

¹ Batth. 55—57. 1.

² Máté 21, 5. Ján. 12, 15. — Zak. 9, 9., idézve Máté és Ján. id. h.

6. Zachariás szent próféta
Mert ezt régen megmondotta:
»Örülj már Sion leánya,
Örvendezz nagy vigaságban!
7. Ne félj, mert íme tenéked
Az te királyod jön néked,
Szamár vemhre telepedett,
Mutatván nagy szelédséget.«

Vajjon nem célszerűbb-e az eseményeket egy füst alatt, részben az evangelisták után is, bővebben mondania el, mint a hymnus cselekszi, megtoldva Theodulfus egyik párversének mintájára felszólítással a hívekhez, mely az egésznek aztán tényleg csattanósabb befejezésül szolgál.

9. Elül-utól nagy serege Szentlélek teljességében Hozsannát kiált az mennyben Dávid fiának örömben.	11. Kinek bemeneteliben Az város lón zendülésben, Zsidó gyermekek ékesen Idvezlik Krisztust mentiben.
10. Némelyek ruházatjokkal Krisztus utát méltósággal, Némelyek hintik ágakkal, Királyt tisztelik azokkal.	12. Mi is azért királyunknak, Menjünk eleiben Urunknak, Vigyünk szép palmaágakat, Hitünk győzedelmes voltát.¹

Aztán jönnek egyéb természetű módosítások: a munkába beleszól az alkalom, melyre az átplántált ének készül, a protestáns vallásos meggyőződés sajátossága, a hitelvi eltérés. A Septuagesima-vasárnapra szánt »Az bűnök távol legyenek tőlünk« kezdetű darabról² bizonyos, hogy a »Dies absoluti praetereunt« kezdetű nagybőjti hymnusból származott, és a két mű három vers-szakon keresztül mégis alig hogy találkozik. De a középkori szerző a nagybőjt beköszöntését hirdeti, a megtartóztatás időszakát, melyet a protestantizmus egyhangúlag elítél; hymnusokkal és gyónásokkal kívánja engesztelni a haragvó Istent, a ki megbocsát a kegyelmet kereső embernek, holott a protestáns csupán az igaz hitbe és bizalomba helyezi reménységét; főnhangon kiáltja, hogy az embertől függ Isten országának keresése, mikor a protestantizmus dogmává emelte, hogy az üdvösség egyedül Istentől származik. Látni való, a reformált hitű szerző csak lényeges módosításokkal követheti mintáját.

¹ V. ö. Theod. »Gloria, laus et honor tibi sit rex Christe« kezd. hymn. 4. dist.

Plebs Hebraea tibi cum palmis obvia venit,
Cum prece, voto, hymnis assumus ecce tibi.

² Batth. 30—31. l.

1. Dies absoluti praetereunt, Dies observabiles redeunt, Tempus adest sobrium, Quaeramus puro corde dominum.	1. Az bűnök távol legyenek tőlünk, Az jó élet nevedekjék bennünk Az Krisztusbeli hitből, Kit kell keresni tisztaságos szívből.
2. Hymnis et in confessionibus Judex complacabitur dominus, Non negat hic veniam, Qui vult, ut homo quaerat gratiam.	2. Megengeszteltetik az Uristen Igaz hittel és igaz vallással, Ő mindeneknek kegyelmes, Kik bíznak az ő irgalmasságában.
3. Post iugum servile Pharaonis, Post catenas dirae Babylonis Liber homo patriam Quaerat coelestem Hierosolymam.	3. Megszabadít az mi bűneinkből, Megment az ördög csalárdságától, Megadja az idvességet, Kiből kiestünk volt bűneinkért.

De követi legalább: egyes sorokban, jellemző szólásokban, melyeken fölc sillámlik az eredetinek egy-egy vonása, hogy ráismerhetünk, míg végre a két utolsó versszakban elenyésznek a különbségek:

4. Fugiamus de hoc exilio, Habitemus cum dei filio, Hoc decus est famuli, Si sit cohaeres sui domini.	4. Hagyjuk el azért az gonosztságot, Hogy uralkodhassunk az Krisztus- És leszen dicsőségünkre, [sal, Ha leszünk Istennek örökösi.
5. Sis, Christe, nobis dux huius vitae, Memento, quod sumus oves tuae, Pro quibus ipse tuam Pastor ponebas morte animam.	5. Légy, Krisztus, életünknek vezére, Mert mindnyájan te juhaid va- Kikért, igaz pásztor levén, [gyunk, Adád halálra tennen magadat.

Szakasztott ilyen természetű az a nagybőjti ének, mely a codexbe¹ a »Jesu quadragenariae« kezdetű himnus átdolgozása útján került. A kiinduló pont itt is a negyvennapos bőjt, melyet az eredeti szerint az Üdvözítő rendelt, hogy az elvesztett paradicsomot megtartóztatással visszaszerezhessük, a kérés egyik tárgya: hogy a bőjt által megszabadulván bűneinktől, a husvétnek méltó megszentelésére igyekezzünk.

1. Jesu quadragenariae Dicator abstinentiae, Qui ob salutem mentium Hoc sanxeras ieiunium,	3. Adesto nunc ecclesiae, Adesto poenitentiae, Qua pro suis excessibus Orat pro fusis precibus.
2. Quo paradiso redderes Servata parsimonia, Quos inde gastrimargiae Huc illecebra depulit.	4. Tu retro acta crimina Tua remitte gratia, Et a futuris adhibe Custodiam mitissime,

¹ Bath. 155—156. l.

5. Ut expiati annuis
Ieiuniorum victimis,
Tendamus ad paschalia
Digne colenda gaudia.

A fordító újra igyekszik magán segíteni: a tartalomnak kirívó katholicitása az 1. vszakban enyhül a negyvennapos bűt nevének és krisztusi alapításának elhallgatásával, a 2. versszakban a »parsimonia« helyére az »igaz hit« nyomul, az 5-ikben elmarad a »ieiuniorum victimis« — — csupán az 1. versszakban kísért igen halványan a múltnak »tempus observabile«-je, mint annyi más, a mi a codexnek átmeneti jelleget kölcsönöz . . .

1. Minden mi szenvedésünknek Idei már eljöttek, Hogy mi testünkben szenvedjünk És lelkünkben tiszták legyünk ;	3. Kérünk Uristen tégedet, Légy segítséggel minékünk, Hogy minden mi bűneinktől Mi mostan megtisztíttassunk,
2. Hogy az elveszett helyünket Immáron megkeresnőjök, Az igaz hitben magunkat Mindenkoron foglalnájok.	4. És mi elmúlt bűneinkről Mostan meg ne emlékezzél, De jövődő bűneinktől Te miattad szabaduljunk,
5. Hogy minden mi bűneinkről
Immáron megszabadultak
Te hozzád, Atya Uristen,
Mindenkoron igyekezzünk.

A feladat elég jól meg van oldva: a nagybűjti hymnus protestáns énekké vált, melyet csapások, közös szerencsétlenségek idején, kivált mikor az eredetinek emléke lassanként elhomályosult, az »idő- és napválogatás« legharagosabb ellenségei elmondhatnak. Akárhány eset van reá, és magából a Batth.-ból is felemlíthető egy, hogy ily módon átalakított pópista hymnus kedvelt protestáns énekké válik: az »Urnak végvacsorájára« kezdetű,¹ melynek forrásul az »Ad coenam agni providi« husvéti hymnusa szolgált. Ez az eredeti csupa allegoria, csupa ótestamentomi vonatkozás. Isten ama nap előtt, midőn a zsidókat Fáraó hatalmából kiszabadítandó volt, megparancsolta nekik, hogy útra övezve, kovásztalan kenyérral (panis azymus) bárányt vacsoráljanak és jelöljék meg házukat a megölt állat vérével, hogy az öldöklő angyal *elkerülje* őket: ez az este volt a pascha (חַדְשׁוֹ = transitus, előtte elmenés) estéje, és a bárány: a pascha báránya, vagy pusztán csak pascha.²

¹ Batth. 385—387. 1. V. ö. Szegedi Gergely Énekeskönyve. Debr. 1569. 136. lap.

² Exod. 12, 1—13.

Aztán átvezetve őket a Vörös-tengeren, az ígélet földére juttatta, és a zsidók attól fogva évről-évre megünnepelték szabadulásuk, a pascha ünnepét. Hasonlóképp az emberiséget is megszabadította Isten az ördögnek, ama »devastans angelus«-nak és kegyetlen Fáraónak hatalmából Krisztus vérének kiontása által, kinnek a pascha báránya előképe volt, s a ki az utolsó vacsorán testét adva követőinek lelki eledelül, szintén jogosan viseli az agnus paschalis, vagy pascha nevet. Az emberiség megszabadításának eme munkája, melyhez a zsidóság megmentése szolgál előképül, Krisztus feltámadásával éri befejezését, és ennek az emlékünnepe a ker. egyházak paschája, a husvét. Mózes beszéli, hogy Izrael fiai átkelvén a Vörös-tengeren, megálltak és dicsőítő éneket zengedeztek a szabadító Isten tiszteletére:¹ a megszabadított emberiségnek is dicsőítenie illik az ő megszabadítóját, Krisztust.

1. Ad coenam agni providi Et stolis albis candidi, ² Post transitum maris rubri Christo canamus principi,	3. Protecti Paschae vespere A devastante angelo, Erepti de durissimo Pharaonis imperio.
2. Cuius corpus sanctissimum In ara crucis torridum Cruore eius roseo Gustando, vivimus Deo	4. Jam pascha nostrum Christus est, Qui immolatus agnus est, Sinceritatis azyma Caro eius oblata est.
5. O vere digna hostia, Per quam fracta sunt tartara, Redempta plebs captivata, Reddita vitae praemia, etc.	

A hymnusnak ez az első öt vers-szaka az, a miből a prot. író kiindul. Az eredeti rövidre fogva ennyit mond: mi, a kik megváltattunk, énekeljünk az ártatlan báránynak vacsoráján tiszta szívvel Urunknak, kinnek testét s vérét izelve Isten kegyelmében élünk. Jézus halála megmentett bennünket az ördög hatalmából: immár Krisztus a mi paschánk, a mi áldozati bárányunk, az ő teste szent kenyérünk. Ó méltóságos áldozat! stb.

Ez a gondolatmenet, így, kihüvelykezve, bizonyára világos és érthető, s mégis, a magyar hymnus annyira jár tőle, mint kevés fordítás a maga eredetijétől. Mindazáltal könnyelműség volna pálczát törni a »fordító« fölé. Az »Ad coenam agni providi« husvét-i hymnus, az »Urnak végvacsorájára« urvacsorai ének. Amaz az egyházi év bizonyos meghatározott időpontjához fűzött költe-

¹ L. Exod. 15, 1—19. Magy. ford. Rájnis.

² »Assit et puritas cum corporis, tum animi, tamquam candida vestis nuptialis nos adornans.« Clicht. op. cit. fol. 38.

mény, melyben az ünnep jelentőségének kell kidomborulnia; emez bármikorra szól, midőn a gyülekezetben urvacsorát osztanak, és következképp az urvacsora jelentőségét hangsúlyozza. Semmi kétség, a magyar éneknek semmi köze többé a pusztá fordításokhoz, a codexnek valami újat kell alkotnia a meglevő anyagból, elhánynia mindenek előtt a mi abban husvéti sajátosság: a »stolis albis candidi«-t, a »post transitum maris rubri«-t, az ótestámentomi vonatkozású »Christo canamus principi«-t, »protecti paschae vesperé«-t, »Jam pascha nostrum«-ot, melyek mind a husvét allegóriájának szerelékeihez tartoznak. Sőt el kell hánynia még egyebet: a himnusnak egész 6. stropháját, befejező könyörgésének sajátos jellegét. Husvétkor az egyház az örök haláltól való szabadulásnak ünnepét üli: költője is befejezésül ehhez képest imádkozik:

7. Quaesumus auctor omnium
 In hoc paschali gaudio:
 Ab omni mortis impetu
 Tuum defende populum; — —

viszont a protestáns szemében az urvacsora kiengesztelődés, üdvösség záloga, hit erősítője, mikhez képest az urvacsorai énekben kérendő kegyelmek minősége szintén lényegesen módosul. Tudatosan alakító szerző észre fog venni efféléket, kivált ha tehetségéhez józan népies érzék járul, mely kerüli a mesterkéltséget és az allegorizálás homályát. Olyan művek, mint az »Ad coenam«, úgy, a hogy vannak, soha sem válhatnak igazi népénekké s ha ehhez még alkalmiságuknak megváltoztatása is csatlakozik, ez csupán lényeges módosulásukkal lehetséges. Valóban a Bath. szövege nagyban különbözik eredetijétől, és ennek allegorizálásából a 3-ik versszakon kívül, melynek hibás és fölösleges volta a magyarban szembeszökő, a protestáns énekben semmi sem marad.

1. Úrnak végvacsorájára És ő áldozatjára Keresztyén népek menjetek, Hogy erős legyen hitetek.	3. A verekedő angyaltul És kegyetlen fáraótul Veres tengert általmenvén Oltalmazza kegyelmesen.
2. Kinek ő szentséges teste Magas keresztfán epede, Rózsaszínű szent vérével Szabadíta bűneinktől.	4. Oh bizony méltó áldozat, Ki által pokol törték, Elveszett nép szabadula, Örök életre indula.

A magyarázat, a bőbeszédűség itt is megrontja a szerkezetet: az emelkedés fokozatosságát és a kerekdedséget (v. ö. 5—8. vsz.); azonban énekközben az ilyen hibát igen bajos észrevenni s legkevésbé veszi észre a század áhitata. Tényleg a protestáns ének-szerzés egy fontos lépést tett előre a régi anyagnak fölhasználá-

sában és az önállóság felé haladott; belső formái kezdetlegeseek még, művészete messze áll a középkor hymnodikájától; de bátor, fiatal szellem csap ki belőle, mely hivatva van rá, hogy mestereitől függetlenné téve magát, utánzó helyett az alkotók közé emelkedjék.

VIII.

A magyar középkori egyházi irodalomnak szembeszökő tulajdonsága, hogy az írók egyéniségét csaknem teljesen háttérbe szorítja. A codexek tartalmuknak minden tarkasága mellett is jóformán egyszínűek, és a mi különösen a fordítókat illeti, ezek az emberek úgyszólván elrejtőznek eredeti szövegeik mögött, melyeknek szinte gépies tolmácsai. Olyan az egész irodalom, mint egy klastrom: csupa egyöntetűséget látni benne; a szenvedélyek alszanak, a gondolatok önállósága minimumra szorítva; az emberek: mintha arra volnának teremtve, hogy százszor elismételt mondatokat és érintetlen szent szövegeket mormogjanak... És most jó a reformáció és újra elöthúzza ezeket a régi írásokat, hogy kivegyje őket a clericusok kezéből és kivigyje az életbe, a tömegek közé. Az emberek azt mondják: mi szükségünk a klastromra, a klastromok egyenruhájára és uniformitására? Mindnyájan egyenlően szabadok vagyunk, és mindenki a maga módja szerint gondolkozhatik mindenről.

Ime az önállóság, az egyéniség korának kezdete. Minden föl szabadul a tanítómester pálczája alól: az egyház, a társadalom, az egyén, az iskola és az irodalom. A középkor szerzetesírója mint fordító áhitatos, félénk aggodalmassággal követte hymnusainak szavait — sokszor az érthetlenségig; a protestáns énekszerző már változtat rajtok, még pedig nemcsak szükségből, nem is csupán azért, hogy taníthasson, (mivel »minden éneklés intésre, tanításra való«)¹ hanem egyéni ízlésének kifejezésekképpen.

A »Nox et tenebrae« kezdetű reggeli hymnus, mely tulajdonképp Prudentius egy nagyobb költeményéből van kivonva, kettős: egyenes és átvitt értelemben leírja a virradatot, midőn a homályon átlövell a napsugár, kibontakoznak a tárgyak színei, — kérve Krisztustól, a »nappal csillagától«, hogy világosítsa meg az emberek elméjét és űzze el belőle a sötétséget; — és a Bath. szövege² minden allegoriát lehámozva szólaltatja meg az egész darabot:

1. Nox et tenebrae et nubila, Confusa mundi et turbida (Lux intrat, albescit polus, Christus venit) discedit.	1. Az éjszakai setétség, Mely ez földet elborítja, Távol legyen, mert immáron Az nap nekünk világosít,

¹ Melius, A. sz. Pál. ap. levelének, melyet a Kolossébelielieknek írt, préd. szerint való magyarázatja. Debr. 1561. S. 3—4.

² 132—134. l. »Az éjszakai setétség.«

2. Caligo terrae scinditur Percussa solis spiculo, Rebusque iam color redit Vultu nitentis syderis. —	2. Melyen szívünknek homálya Az igaz hitnek miatta Úztenessék el mitőlünk, Hogy legyen Isten mivelünk.
3. Te, Christe, solum novimus, Te mente pura et simplici Flendo et canendo quaesumus, Intende nostris sensibus.	3. Csak tégedet, Krisztus, ismerünk, Neked elménkből könyörgünk, Szent ígéd lakozzék mibennünk, Az legyen nekünk vezérünk.
4. Sunt multa fuscis illita, Quae luce purgentur tua, Tu lux eoi syderis Vultu sereno illumina.	4. Az mi bűneinknek sokságát Tisztíts el szent érdemmeddel, Tégy kedvessé szent atyádnál, Részeseíts szent országoddal.

Egy másik ének, a »Jézus Krisztus, mi váltságunk«³ a »Jesu nostra redemptio« kezdetű himnusból indul ki:

1. Jesu nostra redemptio, Amor et desiderium, Deus creator omnium, Homo in fine temporum —	1. Jézus Krisztus, mi váltságunk, Szeretetünk, kívánságunk, Nekünk teremő istenünk, Ki emberré lől érettünk; —

majd egyszerre elhagyja a 2-ik versszakot, s miután egyenesen a 3-ikra tért volt át:

3. Inferni claustra penetrans, Tuos captivos redimens, Victor triumpho nobili Ad dextram patris residens —	2. Pokol kapuját eltöréd, Te foglyaidat megmentéd, Győzedelmessé és tevéd, Szent atyádnak engeszteléd. 3. Ez mai nap fényes ködben Ki felmenél magos mennyben, Hatalmas győzedelemben Uralkodol dicsőségben —

önállóan folytatja:

4. Zöng az ég nagy dicsérettel,
Az szent angyalok sereggel
Egyetemben az szentekkel
Téged dicsérnek énekekkel.
5. Győzedelmes király, Krisztus,
Ki fogva víd fogságunkat,
Bocsáss minekünk Szentlelket,
Lelki, testi ajándékát, —

³ Bath. 83—84. 1.

hogy csak most, végül térjen vissza forrásához :

5. Tu esto nostrum gaudium, Qui es futurus praemium; Sit nostra in te gloria Per cuncta semper secula.	6. Te légy minékünk örömünk, Te vagy jövődő jutalmunk; Benned legyen dicsőségünk, Mennyben tégedet nézhessünk.

Még tovább halad ugyanennek a himnusnak másik változata, mely a codex 72—73. lapjain olvasható s a melyben a gondolatmeneten kívül csakis néhány sor már, a mi az idegen eredetit meg-megvillantja. De, úgy látszik, számos darabban még ennyi nyom sem maradt. Egy reggeli ének, a »Könyörögünk az Istennek« kezdetű,¹ a Prudentius egyik művéből kiszakított »Lux ecce surgit aurea« kezdetű himnusból látszik (?) származottnak,² az »Atyaistennek egy fia«³ szemmel láthatólag a »Christe redemptor gentium«-ból indul,⁴ a »Látod Isten szíveinket«⁵ valószínűleg Prudentius »Nox atra rerum«-jából készült,⁶ melyet a szerda-éjjeli zsolozsmában énekeltek. A Szentháromság vasárnapjára szánt rövid, mindössze

¹ Batth. 128—129. 1.

² V. ö. 1. Lux ecce surgit aurea — pallens facessat coecitas, — quae nosmet in praeceps diu — errore traxit devio : 2. Az ördögnek hatalmától — és bűnünknek sokságától, — ellenségtől és haláltól — oltalmazzon kegyelmesen. 3. Vigasztaljon szent lelkével, — igazgasson beszédével stb. — 2. Haec lumen serenum conferat, purosque nos praestet sibi, — nihil loquamur subdolum, — volumus obscurum nihil. 3. Sic tota decurrat dies, — ne lingua mendax, ne manus, — oculive peccent lubrici, — ne noxa corpus inguinet : 4. Ez mai nap életünkben — ne essünk semmi vétekben . . . 5. Látásunkban bűn ne légyen, — gonosz kívánság hozzánk ne férjen, — mi beszédünk tiszta légyen, gondolatunk jóra légyen. — 4. Speculator adstat desuper, — qui nos diebus omnibus — actusque nostros prospicit . . . 8. Dicséret néked Uristen, — ki minket nézsz kegyelmesen . . .

³ Batth. 130—132. 1.

⁴ V. ö. 1. Christe redemptor gentium, — de patre patris unice — solus ante principium — natus ineffabiliter ; 2. Tu lumen et splendor Patris, — tu spes perennis omnium — — 3. Memento salutis auctor, — quod nostri quondam corporis — ex illibata virgine — nascendo formam sumpseris. 4. . . . solus a sede patris — mundi salus adveneris. 5. Hunc coelum, terra, hunc mare, — hunc omne, quod in eis est . . . 1. Atyaistennek egy fia, — ez világnak ő bírója, — Krisztus Jézus, megváltója, — árváknak vigasztalója. 2. Atyának vagy bölcsesége, — ábrázatja, dicsősége, — kegyességnek idvessége — — 3. Leszállal magas mennyégből, — Atyaistennek kebeléből, — emberi testet értünk vól, — hogy mentenél meg bűnünktől. — 5. Jézusnak kegyességére — neki nagy dicsőségére — térdet hajtnak szent nevére — ez világ három részére.

⁵ Batth. 119—120. 1.

⁶ V. ö. 1. . . . nos confitentes poscimus — Te, iuste iudex cordium, — 2. ut auferas picula, — sordesque mentis abluas, — donesque Christe gratiam, ut arceantur crimina. — 4. Repelle tu caliginem — intrinsecus quam maxime, — ut in beato gaudeat — se collocari lumine : 1. Látod Isten szíveinket, — el nem rejtjük bűneinket, — várjuk kegyelmességedet. — 2. . . . könyörgünk neked sz. atyánk, — felejsd el mi bűneinket, — tengerben el-bevesd őket. — 3. Világossága lelkednek — felgerjeszse mi szívünket — — 4. Hajlékoddá mi szívünket — szenteljed, kérünk, Uristen, — lakodalmat mi szívünkben — szerezz és nagy nyugodalmat.

8 soros kis éneknek¹ első strophájáról bizonyos, hogy az »O lux beata trinitas« kezdetű déleesti hymnusból való:

O lux beata trinitas,	Ó dicsőséges Szentháromság,
Et principalis unitas,	És tökéletes egyesség,
Jam sol recedit igneus:	Hitetlenségnek sötétségéből
Infunde lumen cordibus —	Kérünk ments ki minket, ²

a Vékei-féle ádventi ének pedig, mindjárt a codex elején, Szent Erzsébet officiumából kölcsönözte első sorait:

Új világosság jelenék,
Régi tévelygés csendesedék.
(V. ö. Novum sydus emicuit,
Error vetus conticuit.)

Van ének, a melynek bensejében csendül föl egy-egy deák hymnusnak valamelyik strófája, mint a »Jesu salvator seculi«-beli

»Te deprecamur supplices,
Ut nos ab hoste liberés,
Ne valeat seducere
Tuo redemptos sanguine«

az Atyaistenhez intézett ama dicséretben: »Ah áldott Atya-uristen«,³ vagy a Dreves-féle Analectá-kban⁴ közölt egyik »Angelus Domini Mariae nunciat« 4-ik vers-szaka:

»De patre genitus
Ante principium
De matre natus
Portatus gremium«

»Az idvezítőt régenten« kezdetű ádventi darabban,⁵ és ugyanott⁶ a »Rex angelorum praepotens«-ből:

Qui sponte pauper factus es,
Ut nos par aevum divites

¹ Bath. 92. l.

² A 2-ik vsz. hasonlít ehhez: Genitor ineffabilis, — Eius proles amabilis, — Paraclitus consimilis, — Memento vitae fragilis. Dreves, Analecta Hymnica. Vol. XXX. pag. 12.

³ Bath. 136—138. l. 5. vszak: Ne hagyjad azért minékünk — hogy ártson gonosz ellenség, — kiket fiadnak vérével — megszabadítál gonosztul.

⁴ Dreves, Analecta hymnica, vol. XII. pag. 13.

⁵ Bath. 8—11. l. 9. vszak: Ime nagy csuda Istentől: — fiu született anyátul, — ki született volt atyátul, — öröktül fogván istentől.

⁶ A 9. vsz.

In aethre tecum poneres:
 El alájöve az mennyégből,
 Hogy minket felvinne az földről,
 Lőn mi érettünk szegénynyé,
 Hogy minket tenne gazdaggá.

De effélékből nem szabad rögtön forrásra következtetni. A hymnodikában megszokott jelenség egyes töredékeknek, népszerűbb részleteknek vándorlása, miközben egy-egy ismert gondolat, egy-egy jellemző sor újabb költeményeknek válik magjává; a protestáns énekefordítás viszont időről időre érzi a fejlesztő ízlés hatását, az alakító kezét, a különféle leírókét, kik által, mint már a XVII. század elején észreveszik, az egyes darabokba »egyik exemplárból másokban való sokszori által s meg általirattatások miatt sok tapasztalható és elszenyvedhetetlen fogyatkozások ögyeledtenek«. ¹ Geleji Katonának a javítás jelszavával módosítják a szövegeket; korábban ugyanezzel a szándékkal módosított egy sereg ismeretlen, kik ama »tapasztalható és elszenyvedhetetlen« változtatásokat elköverték: de módosít mindenki: a fordító: szemben az eredetivel, az utódok: a kész fordításon, mely ekkép egy pezsgő korszak munkásságának nyomait hordozza. A hymnus kitört a kolostorok és egyházak falai közül és a közönségé lett, hogy a közönség ízlését hirdesse.

Maga a Bathh.-codex nem igen nyújt világos példát erre a mozgalomra, melyet Geleji Katona fényesen documentál. De legalább megvillantja egy jelenségét abban a két Sedulius-szövegben, melyek a 23—25. s a 26—27. lapokon olvashatók s egyes közös soraikkal, mint az 1, 2; 2, 1; 2, 3; 3, 1; 5, 3—4; 6, 2 és 7, 2, stílbeli egyéb különbségeik mellett elárulják egy tőről esett származásukat. ²

IX.

Azonban a graduál nemcsak hymnusokat kölcsönöz: a magyar reformátor a zsoltárookra is ráveti kezét. Kettős ok lebeghetett előtte: wittenbergi mesterének példája és a zsoltárok természete. Luther lelkesedett a zsoltárköltészetért. Már 1523-ban részt vett egy kis zsoltároskönyv — *Etlich christlich lobgesang und Psalmen* — szerkesztésében és több zsoltárt német versekbe foglalva, szívesen énekelgette őket. A másik ok: a zsoltárkönyvnek költői

¹ Geleji Katona, az Öreg Graduál ajánlólevelében.

² A Bathh. 93—94. ll. levő »Idvöz légy örök Atyaisten« kezdetű ének, melynek a codex »*Salve rex misericordiae*« címet ad, nagyobb terjedelmű s eltérő alakú változatban megvan a Szegei Gergely Énekeskönyvében (169—171. ll.) V. ö. Bornemisza, XXXVIII. l. A két változatnak szintén van pár közös sora (v. ö. Bathh. 2. vsz. 1—3 és Szeg. 5. vsz. 1—3), de sokkal kevésbé jellemzők, hogysem a kettő összefüggését alapjukon vitatni lehetne.

szépségeiben való gazdagsága és az a körülmény, hogy szövegeit könnyen a honi állapotokra lehetett alkalmazni. Valóban igen sok van bennök, a mit az akkori idők magyarja jómagáról is elmondhat, mintha Dávid és társai éppen az ő számára készítették volna. Nem csoda, hogy az éppen ritusát megállapító protestáns egyház figyelme mind erősebben fordul a Psalteriumhoz. A zoltárfordítás egy csapásra föllendül és már a legelső évtizedekben megjelenik a piacon egy-egy gyűjtemény: 1536-ban a Gálszécsi István Énekeskönyve és 1548-ban a Székely István-féle Soltárkönyv, még mindig prózában, melyeket utóbb a verses fordításoknak hosszú sora követ, föl Molnár Albertig, kinek munkája a szó szoros értelmében kanonikus könyvvé bír emelkedni.

A Batthyány-codex ebben a részben is hozzácsatlakozik a mozgalomhoz, mint a kezdet kezdetének tanuja. Ezen a téren is voltak középkori előzői: az Apocodex, melynek szövege még a XV. század elejéről, Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint bibliájából származott; a Döbrentei-codex, Halabori Dobos Bertalan, egri egyházmegyei pap, királyi közjegyző¹ másolata a XVI. század első tizedéből; az első Erdélyből, a második éppen a gyulafehérvári könyvtárból, honnét a Batth. is való; aztán a Döbrenteivel rokon eredetű Keszthelyi és Kulcsár codexek, amaz 1522-ből, ez 1539-ből, — megannyi zsolozsmás-szöveg, prózai zoltárfordításokkal, melyek közé² csak később, a könyvkötő hibájából, idegen helyről tévedt be egy verses, protestáns darab.³ A Batthyány zoltárszövege azonban nem indul ezeken a nyomokon: legalább nem lehet mondani, hogy a felsorolt szövegek közül akármelyikkel is számba vehető rokonságot mutatna; sőt az irodalom nem mutathat egyetlen középkori fordításra sem, melynek másául, legalább is módosított másául tekinthetnők. Ez a szöveg egészen új jelenség a régi magyar irodalomban és első pillantásra elárulja származását, akárhogy vélekedik róla a régebbi kritika. Volf György a zoltárfordításokban épp úgy megtalálta a Batthyány-codex »Jánus-arczát«, mint a hymnusokból költ énekekben, és nem habozott kimondani, hogy ezek a szövegek egytől-egyig katolikus természetű és katolikus eredetű fordítások. A »Nyelveléktár« utal a fordítás szabad voltára és anakronizmusaira, bár helytelenül, mivel mind a kettő inkább új-, mint középkori, inkább protestáns, mint katolikus sajtóság, mely a XVI. századbeli prot. zoltárfordításokban számtalanszor előfordul. Ezek is szabadon értelmezik az eredetit; a hogy Geleji Katona mondja, inkább parafrázisait, mint valódi fordításait nyujtják a bibliának, és úgyszólván közös tulajdonságuk, hogy a zoltárt saját koruk viszonyaihoz alkalmazzák, keresztyéneknek nevezve az Isten híveit, Krisztusnak magát az Istent. Az ilyen szólások: »Az

¹ M. Könyvszemle, 1898. 207—8.

² Keszthelyi cod. 437—8.

³ Qui habitat in adiutorio Altissimi. XC. zolt. Megvan Szegedi Gergelynél is, az 52—4. ll.

te híveidnek szívekből és az *anyaszentegyházból*,« »Halgassad hű keresztyén az Istennek ígését,« »A hű keresztyénnek minden tisztessége az ő tiszta lelkiismereti,« »Mert igen drágalátos az ő lelkének váltsága, az Krisztus,« a zsolnárokban sokkal inkább bizonyítják ezeknek protestáns, mint középkori katolikus eredetét. Azonban Volf másfelől a codexnek egyéb adatait sem hagy számon kívül. »Tudva levő dolog, hogy a Vulgata 10. zsolnárnak egybeköti a héber 10. és 11. zsolnárt, úgyszintén 113. zsolnárnak összevonja a héber 114. és 115-ik zsolnárt, de nyomban 114. és 115-ik zsolnárnak kettéválasztja a héber 116-ik zsolnárt, végül hasonlóképpen 146. és 147-ik zsolnárnak ketté osztja a héber 147-ik zsolnárt, és hogy ennél fogva 10-ik zsolnára után a hébernél egy számmal hátrább marad, míg a 148-ik zsolnárnál a számok ismét összetalálkoznak. Minthogy a protestánsok a héber számozáshoz tértek vissza, az első tíz és a három utolsó számot kivéve a katolikus számozásnál mindig egy számmal előbbre vannak. — A Bathyányi-codex írója, protestáns voltát documentálva a prot. számozást alkalmazza. Csakhogy öt helyen megfélekedve a protestáns számozás szerint 31., 33., 43., 96. és 97. zsolnár fölé a katolikus 30., 32., 42., 95. és 96. számot teszi. Megjegyzendő, hogy ez öt helyen, kivéve az utolsót, mindenik előtt hiányzik a közvetlen megelőző zsolnár, úgyszintén kivéve a másodikat és negyediket, mindenik után hiányzik a közvetlen következő zsolnár is. *A codex írója tehát tudva katolikus zsolnárfordítást másolt, melyet a lehető legegyszerűbb módon úgy változtatott protestánsná, hogy a 10-en fölül levő számokat mindig 1-gyel nagyobbra tette . . .*«

Nem, Volf György téved. A Nyelvemléktár tudós írója megelégedett a pusztá külsőségekkel, és nem jutott eszébe, hogy a szövegeket csak futólag is megvizsgálja. Közismert dolog: a kath. egyház 1546-ban a Vulgátát nyilvánította a maga autentikus szövegének; viszont a reformáció kezdettől fogva az eredeti héber és görög szövegek használatát hangoztatta. Luther és társai valamennyien héber és görög szövegeket fordítottak, és ez az áramlat Magyarországon sem volt ismeretlen. Sylvester, Székely István és követőik csaknem kivétel nélkül a zsidó és görög betű hívei voltak s lépten-nyomon eltértek a Vulgátától; vajon nem lehetséges-e, hogy ez az irány a Batth. zsolnárszövegeiben szintén megnyilatkozik? Ime néhány adat:

1. Psalm. 1, 1: és nem *vil* az *meg czufolok között*. A Vulgata szerint: *et in cathedra pestilentiae non sedit. A héberben: in cath. derisorum.*¹ V. ö. Sz. Jeromosnál (S. E. Hieronymi Operum, tomus I. Divina Bibliotheca. Paris, 1693. pag. 837.), Pagnininál (תְּהִלָּתֵינוּ)

¹ Pro cathedra pestilentiae, in Hebraeo habetur ad literam, cathedra *Lezim* לְצִיִּים id est *derisorum*. Operum Roberti Bellarmini tomus quintus. Coloniae Agrippinae 1617. pag. 2—3.

Liber Psalmorum Hebraice, cum Versione Latina Santis Pagnini. Basileae, 1675): et in cathedra *derisorum* non sedit. Luther: da die Spötter sitzen.

2. Ps. 1, 4: De az Istentől el szakattak nem ill'enek: hanem mint az *polva* ki az szeltől ideftova hañattatik. A Vulgatában: Non sic impii, *non sic*, sed tamquam *pulvis* quem projicit ventus a facie terrae. A héberben: Non sic impii, sed tamquam *gluma*, quam projicit ventus.¹ V. ö. Pagnini. Luther: Aber so sind die Gottlosen nicht, sondern *wie Spreu*, die der Wind verstreuet.

3. Psalm. 2, 6: *En kediglen az én kiralomat be szallitom:* Az en szent hegemre Sionra. Vulgata: *Ego autem constitutus sum rex ab eo* super Sion, montem sanctum ejus. A héberben: Et ego *ordinavi regem meum* super Sion sanctum *meum*.² V. ö. Pagn. Luther: Aber ich habe meinen König eingesetzt auf meinem heiligen Berge Zion.

4. Psalm. 2, 2: Es az fejedelmek egymással tanaczkofznac. Jeromos: et principes *tractabunt* pariter. Pagnini: et principes consilium capiunt pariter. Vulgata: et principes *convenerunt in unum*.³

5. Psalm. 3, 8: Mert minden ellenfegimet te czapdosod arczul. A Vulgatában: quoniam tu percussisti omnes adversantes mihi *sine causa*. A héberben: Quoniam tu percussisti omnes inimicos meos *in maxilla*.⁴ V. ö. Pagn. Luther: denn du schlägst alle meine Feinde auf den Backen.

6. Psalm. 4, 5: Befzelletek az ti fziuetekben es a'gas hazatokban az ti bwnótöket meg zanátoc. Vulgata: Quae dicitis in cordibus vestris, in cubilibus vestris compungimini. A héberben: Dicite in cordibus vestris super cubilia vestra, et tacete.⁵ Jeromos (pag. 839): loquimini in cordibus vestris super cubilia vestra, et tacete. Pagnini: loquimini in corde vestro super cubili vestro, et tacete. Hasonlóképp Luther.

7. Psalm. 4, 7: De maga Uram *emeld fel* mi raitunk az te orczad-

¹ In textu Hebraico non habetur illa repetitio, *non sic*, neque illud à facie terrae... Vocabulum item pulveris, non est *haphar*, quod proprie pulverem significat in genere, sed est *mols* מוֹלֵס quod significat *glumam*, i. speciem pulveris ex tritura paleae, paleam videlicet minutissime contritam, quae levissima est, ut eam modicus flatus procul abigere possit. U. o. pag. 5. Jeromosnál mindazáltal a מוֹלֵס *pulvis*-nak van fordítva. I. m. i. h.

² Nam in Hebraeo Codice sic habetur, *Ego autem ordinavi Regem meum super Sion montem sanctum meum*... valde probabile, Septuaginta interpretes legisse paulo aliter, quam nunc legimus. Habemus nunc *nasacht* נִסְאֲחִי *ordinavi*, sed ipsi legisse videntur mutatis tantum punctis, *nissacti*, *ordinatus sum*... ubi legimus *Malchi* מַלְכִי *Regem meum*, ipsi legisse videntur *Malcho* מַלְכֵי *Rex ejus*, et ubi nos legimus *Chodsci* חוֹדְשֵׁי *sanctum meum*, ipsi legisse videntur *Chodscio* חוֹדְשֵׁי *sanctum ejus*. U. o. pag. 9. V. ö. Jeromosnál: *Ego autem ordinatus sum regem meum* super Sion m. s. *meum*. I. m. pag. 838.

³ Illud autem, *convenerunt in unum* in Hebraeo proprie significat, *consultaverunt*. Bellarm. U. o. pag. 7.

⁴ In Hebraeo legitur sic... Credibile est Septuaginta Interpretes legisse pro *lechi* לְחִי quod significat *maxillam*, *lechinnam* לְחִינָם quod significat *in vanum*. U. o. pag. 16. Jeromosnál: quia percussisti omnium inimicorum meorum *maxillam*. I. m. pag. 839.

⁵ Bellarm. i. h. pag. 20.

nak vilagoffagat. Vulgata: *Signatum est* super nos lumen vultus tui. Jeromos (pag. 839): *leva* super nos lucem vultus tui Domine. Pagnini: *eleva*. Luther: Erhebe über uns etc.

8. Psalm, 4, 9: Bekefeggel el *húgofszom es el alufszom*: Mert Uram csak te magad fegetfz engemet hóg batorfaggal lakiam ez földön. A Vulgatában: *In pace in idipsum dormiam et requiescam*; quoniam tu, Domine, singulariter in spe constituisti me. Jeromos (u. o.): *In pace simul requiescam et dormiam*, quia tu Domine specialiter securum habitare fecistime. Pagnini: *In pace pariter accubabo, et dormiam*: quia tu Jehova solus confidenter habitare facies me.¹

9. Psalm. 6, 8: El *homal'ofodék* az én szemem az keferwfeg miat. A Vulgatában: *Turbatus est* a furore oculus meus. A héberben: *caligavit*.² V. ö. Caligavit prae amaritudine oculus meus. (pag. 840). Pagnini: Caligavit prae ira oculus meus.

10. Psalm. 7, 3: Ne talam el ragadga mint ég orozlan az en lelketem: Ne talam *el fzaggat* es nem lesz en ki tőle meg fzaadiczon. A Vulgatában: ne quando rapiat ut leo animam meam, dum non est qui redimat, neque qui salvum faciat. A héberben: Ne forte rapiat ut leo animam meam, *lacerans*, et non sit salvans.³ V. ö. Jeromosnál (pag. 840.) és Pagninínál: Ne forte rapiat ut leo animam meam: *laceret*, et non sit qui eruat.

11. Psalm. 7, 5: Ha annak az ki en velem bekeuel lakot gonofzt tőttem: Es hóg ha ellenfegemet is ingen meg nem fzaaditottam. Vulgata: Si reddidi retribuentibus mihi mala: decidam merito ab inimicis meis inanis. V. ö. Pagnini: Si retribuui pacifice degenti mecum malum: et [si non] erui hostem meum sine causa.

12 Psalm. 7, 7: Tamadg fel Ur Isten, naág haraggal emelkedgel fel az en *ellenfegimnek haragiok ellen*: Es ferkeñ fel *mellem az itéletre* melfet paranczoltal. A Vulgatában: Exsurge Dne in ira tua, et exaltare in finibus inimicorum meorum, et exurge Dne Deus meus in praecepto, quod mandasti. V. ö. Jeromos (pag. 840): Surge Domine in furore tuo, elevare indignans *super hostes meos*, et consurge *ad me iudicio* quod mandasti. Pagnini: Surge Jehova in furore tuo, attolle te, *propter indignationes hostium meorum*: et evigila [ut adducas] *ad me iudicium* [quod] praecepisti. Luther: Stehe auf, Herr, in deinem Zorn, erhebe dich über den Grimm meiner Feinde und hilf mir wieder in das Amt, das du mir befohlen hast.⁴

¹ Bellarm. i. m. pag. 22. Voces tam Hebraicae quam Graecae pro quibus habemus (t. i. a Vulgatában) *dormiam et requiescam*, significant propria *iacebo* sive *cubabo et dormiam*.

² Bellarm. i. m. 30. Nam in Hebraeo pro *turbatus est*, habetur *caligavit*, seu corrosus est oculus meus.

³ V. ö. Bellarm. i. m., pag. 33.

⁴ In Hebraeo habetur, *Iudicio quod mandasti* . . . Porro in Hebraeo habetur: *Exurge ad me*, pro eo quod nos habemus: *Exurge Domine Deus meus*. Sed facile apparet unde nata sit diversitas interpretationis, nam vox Hebraea **עֲלֵךְ** potest legi *Eli*, ac sic legerunt Septuaginta, et recte verterunt,

13. Psalm. 7, 9: Es az en *tökelleffegem* szerent mel' en bennem uágon. Vulgata: et secundum innocentiam meam super me. Jeromosnál: et secundum simplicitatem meam *quae est in me*. Pagnini: et secundum *perfectionem* meam, *quae est in me*.

14. Psalm. 7, 11: Az en *paifom* az Ur Iften. Vulgata - Justum adjutorium meum a Domino. Jeromos (p. 841.): Clipeus meus in Deo. Pagnini: Clypeus meus est in Deo.

15. Psalm, 7, 12: Es az Iften haragszik minden nap az Iften-telenekre. Vulgata: Deus iudex justus, *fortis et patiens; numquid irascitur per singulos dies?* Jeromosnál (p. 841.): Deus iudex justus, et *fortis*, et comminans tota die. Pagnini: Deus iudex justus, et Deus irascitur [impio] omni die.¹

16. Psalm. 7, 14: Es halalos nilakat csinalt *neki*: Tűzses nilakat kezít az kergetők ellen. Vulgata: Et in eo paravit vasa mortis, sagittas suas ardentibus effecit. Pagnini: Et *ei* paravit vasa mortifera: sagittas suas *persequentibus* [me] operabiture.

17. Psalm. 8, 3: Az kiseded *germeczekeknek* es az *czöczemőkne*c zfaiokból *fundaltad az erőffeged* az te ellenfegidert. Vulgata: Ex ore infantium et lactentium *perfecisti laudem*. Jeromos (pag. 841.): Ex ore infantium et lactentium *fundasti virtutem*. Pagnini: Ex ore parvulorum et lactentium *fundasti fortitudinem*.

18. Psalm. 13, 6: Mert en az te io voltodhoz tamazkodom: Őruendez az en *zfiuem* az te *iduezitefednek* el közelitefere neked eneket mondok mikoron még segitendez engemet. Dicz. A Septuag. és Vulgata még hozzáadják: *et psallam nomini Domini altissimi*; ez a toldalék azonban a héberben ismeretlen. V. ö. Bellarm., pag. 64.

19. Psalm. 16, 2: *Mongád oh en Ielkem* az Istennek. A Vulgataban: *Dixi* Domino. Pagnini: *Dic* [o anima mea] Jehovae.²

Deus meus; potest etiam legi אלהי *Elai*, et sic legerunt, qui addiderunt puncta, et S. Hieronymus, et ideo reddidit S. Hieronymus: *ad me*, et sic reddunt omnes, qui recipiunt puncta. Bell. i. m. pag. 34.

¹ A szövegeknek ezt az eltérését jól magyarázza Bellarmin, i. m. pag. 36. In hoc versiculo videntur dissidere codices Hebraei, Graeci et Latini. Nam ex Hebraeo vertit S. Hieronymus: *Deus iudex justus, et fortis comminans tota die*. Ex Graeco reddit S. Augustinus: *Deus iudex justus, et fortis, et patiens, non iram adducens tota die* etc. sed facilis est concordia. Nam vox Hebraea si legatur אלהי *El*, ut legit S. Hieronymus, et ut nunc legitur secundum puncta Rabbiorum, significat *fortem*; sic autem legatur אל *Al*, ut potest legi cum aliis punctis, et ut legerunt Septuaginta Interpretes, significat *non*. Et hanc lectionem veriore existimamus, et sic concordat Graecus codex cum Hebraeo; uterque enim habet: non irascitur . . . Illud autem *fortis*, quod est in Graeco, non est interpretatio vocis Hebraicae אלהי *El*, sed est nomen *superadditum a Septuaginta explicandi gratia, sicut etiam patiens*. Nam in Hebraeo ad verbum habetur: *Deus iudex justus, non comminans sive non irascens omni die, sive tota die*.

² V. ö. Bellarm. i. m. pag. 70. In Hebraeo, ut nunc legitur, habetur *Dixisti* . . . Illud *dixisti* דַּבַּרְתָּ referendum erit ad animam, quia *amarth* est secunda persona generis foeminini, et sensus erit, *Dixisti o anima mea* etc.

20. Psalm. 16, 3: Hanem az szentek kic ez földön lakoznac: Es az erőffek az kikben nekem minden gőriörwfegem vagon. A Vulgatában: Sanctis qui sunt in terra ejus, mirificavit omnes voluntates meas in eis. A héberben: Sanctis qui in terra ipsi, *et magnificis* omnis voluntas mea in eis.¹ V. ö. Jeromos (p. 845): Sanctis qui in terra sunt, et magnificis, omnis voluntas mea in eis. Pagnini: [Sed] ad sanctos qui in terra sunt, et *fortes*, erga quos omnis voluntas mea est.

21. Psalm. 16, 4: Meg fokafulnac azoknac az ő banatfok az kic idegen Isten utan futnac: Nem aldozom azoknac verrei valo aldozatfokkal. A Vulgata szerint: Multiplicatae sunt infirmitates eorum, *postea acceleraverunt*. Non congregabo conventicula eorum de sanguinibus. Jeromos (pag. 845): Multiplicabuntur idola eorum, post tergum sequentium: non libabo libamina eorum de sanguine. Pagnini: Multiplicabuntur dolores eorum [qui] post alienum [Deum] festinant: non libabo libamina eorum de sanguine.²

22. Psalm. 16, 7: Aldom az őröcke valo Istent az ki *nekem tanaczo*t ad: Ennek felette *eczaka* is *tanitnak* engem az en veseim. A Vulgatában: Benedicam Dominum, qui tribuit mihi intellectum; insuper et usque ad noctem *increpauerunt* me renes mei. Jeromos (i. h.): Benedicam Dno qui dedit consilium mihi: insuper *et noctibus erudierunt* me renes mei. Pagnini: Benedicam Jehovahae, qui consulit mihi, *etiam noctibus erudiunt* me renes mei.³

23. Psalm. 16, 8: Az őröcke valo Istent mindenkoron en előmben *tamafsztom*. A Vulgatában: *Providebam* Dnum in conspectu meo semper. Jeromos (p. 845.): *Proponebam* Dominum in conspectu meo semper. Pagnini: Pono Jehovaham coram me semper.⁵

24. Psalm. 16, 9: Annak okaert őrví az en fziuem es őruendez az en *dítőfegem*. Vulgata: Propter hoc laetatum est cor meum et exultavit *lingua mea*. Jeromos (u. o.) és Pagnini: Propterea laetatum est cor meum, et exultavit *gloria* mea.⁵

25. Psalm. 16, 11: Vigaffagnac elegfege uágon az te orczadnac előtte. Vulgata: Adimplebis me laetitia cum vultu tuo. Jeromos (u. o.):

¹ Bellarm. i. m. pag. 71.

² In Hebraeo habetur in futuro, *multiplicabuntur* . . . Illud etiam *postea* vertitur communiter ex Hebraeo *alienum*, sed Septuaginta non legerunt אַחֵר, *acher*, *alienum*, sed אַחַר, *achar*, quod significat *postea* . . . Ex Hebraeo multi vertunt: *idola*, sed vox Hebraica proprie significat infirmitatem, et dolorem, et per figuram accipitur pro idolis . . . Ex Hebraeo vertunt communiter: *non libabo libamina eorum de sanguine*, et vere verbum נָסַח, *nasac*, significat libare, et fundere etc. Bellarm., i. m., pag. 71—2.

³ V. ö. Bell. i. m. pag. 73. Benedicam, inquit Dominum, id est, laudabo Deum, qui *dedit mihi consilium* . . . vox enim Hebraea *lahaz* significat proprie dare consilium . . . Per verbum, *increpauerunt* significatur potius *eruditio*, quam reprehensio . . . Denique illud *Usque ad noctem* in Hebraeo est: *in noctibus*.

⁴ In Hebraeo habetur: *posui* Dominum in conspectu meo semper. Bell. i. m. pag. 74.

⁵ In Hebraeo habetur: Exultavit *gloria* mea. Bellarm., i. m., pag. 74.

[Ostendes mihi semitam vitae] satietatem laetitiarum ante vultum tuum. Pagnini: satietas laetitiarum est cum vultu tuo.

26. Psalm. 22, 2: En iftenem en Iftenem miert haǵal el engemet: Es miert uaǵ ill meffze az en meg tartafomtul es az en *iaigatafomnak* befzedetől. A Vulgatában: Deus Deus meus, *respice in me!* Quare me dereliquisti? Longe a salute mea verba delictorum meorum. Jeromos (pag. 850.): Deus meus, Deus meus quare dereliquisti me: longe a salute mea verba *rugitus* mei. Pagnini: Deus mi, Deus mi, utquid dereliquisti me, elongatus es a salute mea, et a verbis rugitus mei?¹

27. Psalm. 22, 3: Eielis ninczen nekem *veszteglesem*. A Vulgatában: et nocte, et non ad *insipientiam* mihi. Jeromos (u. o.): et nocte, nec est *silentium* mihi. Pagnini: et nocte, et non est *silentium* mihi.²

28. Psalm. 22, 9: *Haicza* az Urhoz magat hoǵ meg szabadicza őtet. Vulgata: *Speravit* in Dno: eripiat eum. A héberben: volve ad Dominum.³

29. Psalm. 22, 13: Az *bafannak* kőuer bikai tamattanak en ream *minden felől*. A Vulgatában: tauri pingues obsederunt me. Jeromosnál (pag. 850.): Tauri (basan) pingues obsederunt me. Pagnini: tauri Basan [instar coronae] circumdederunt me.⁴

30. Psalm. 22, 18: Meg *számlalhatom* minden tetemimet. Vulgata: Dinumeraverunt omnia ossa mea. A héberben: numeravi omnia ossa mea.⁵ V. ö. Jeromosnál (u. o.): numeravi omnia ossa mea. Pagnini: Numerabo omnia ossa mea.

31. Psalm. 22, 20: En erőffegem az en meg tartafomra fiess. A Vulgatában: ad defensionem meam conspice. A héberben: fortitudo mea ad auxilium meum festina.⁶ V. ö. Jeromos (u. o.), Pagnini: Fortitudo mea in auxilium meam festina.

32. Psalm. 22, 25: El sem fordita az ő orczaiait előtte, hanem meg halgata őtet mikor ő hozzaia kialta. A Vulgatában: nec avertit faciem suam a me; et cum clamarem ad eum, exaudivit me. A héberben: nec avertit faciem suam *ab eo*, et cum *clamaret* ad eum, exaudivit.⁷ V. ö.

¹ Illud enim *respice in me* non habetur in Hebraeo, sed fuit additum a Septuaginta Interpretibus declarationis causa. . . . Alii denique considerant verbum Hebraicum **רָגַז** *Sciaagathi*, significare rugitum, non delictum, et interpretantur, *Longe a salute mea verba rugitus mei*. Bellarm., pag. 112.

² Quod sequitur, *et non ad insipientiam mihi*, in Hebraeo est: *et non silentium mihi*, sed Septuaginta non videntur per **דָּמַיָּהוּ** *dumifa* unquam intellexisse silentium. Bell. pag. 113.

³ Pro *speravit in Dno* habetur nunc in Hebraeo **גָּל** *gol*, id est *volve ad Dnum*, Sed Rabbinii male collocarunt puncta. Debet enim legi **וָלָה** *gal*, *voluit*, ut legit S. Hieronymus, qui vertit: Confugit ad Dnum. Bellarm., pag. 115.

⁴ *Tauri pingues obsederunt me* est explicatio, sive repetitio, praesertim cum in Hebraeo ad verbum habeatur; *fortes Basan obsederunt me*. Vocat vitulos fortes Basan, quia erant robusti et pingues, nam Basan erat regio abundans optimis pascuis etc. Bellarm., pag. 116.

⁵ Bellarm. pag. 118.

⁶ U. o.

⁷ Bellarm. pag. 120.

Pagnini: neque abscondit faciem suam ab eo; et dum clamaret ad eum, audivit.

33. Psalm. 22, 28: *Leborulnak* az ő orezaia előtt. Vulgata: et *adorabunt* in conspectu ejus. A héberben; *incurvabuntur*.¹ V. ö. Pagnini: et inclinabunt se.

34. Psalm. 22, 30: Kic az *porban* le fznalnak. A Vulgatában: qui descendunt in *terram*. A héberben: qui descendunt in *pulverem*.² V. ö. Jeromos (u. o.) Pagnini: d. *in pulverem*.

35. Psalm. 22, 32: es hirdetik az ő igallagat. A Vulgatában: et annuciabunt *coeli* justitiam. Jeromos (u. o.) és Pagnini: et annuciabunt justitiam ejus.³

36. Psalm. 23, 1: Az Ur *legeltet* engemet. A Vulgatában; Dominus *regit* me. Jeromos (pag. 851.): Dominus *pascit* me. Pagnini: Jehova pascit me.⁴

37. Psalm. 23, 4: az halál *völge* árnikaban fem félek. A Vulgatában: in medio umbrae mortis non timebo mala. Jeromos (u. o.) in *valle* umbrae mortis. Pagnini: per vallem umbrae mortis.⁵

38. Psalm. 24, 5: Es *igazulast* az ő meg fznaditotiatul. Vulg.: et *miser ricordiam* a Deo, salutari suo. Jeromos (pag. 852.): et *justitiam* a Deo salutari suo. Pagnini: et justitiam a Deo salutis suae.⁶

39. Psalm. 24, 6: Ill'nek azokis kic kerefic az te fznedet oh Izraelnek nepe. Vulg.: quaerentium faciem Dei Jacob. A héberben, Jeromos (u. o.) és Pagnini fordításában: quaerentium faciem tuam, Jacob.

40. Psalm. 31, 4: *Az te* nevedert vifel' es igazgas engemet. Vulg.: propter nomen tuum deduces me et enutries me. Pagnini: propter nomen tuum duc me et deduc me.⁷

41. Psalm. 33, 6: Az Urnak Igeieuel *szerezettek* az egek. Vulg.: Verbo Dni coeli *firmati* sunt. Jeromos (pag. 857.): In verbo Dni coeli *facti* sunt. Pagnini: Verbo Jehovahae coeli *facti* sunt. A héberben: Verbo Domini coeli *facti* sunt.⁸

42. Psalm. 33, 7: Oefzue *gőiti* az tengernek vizet *eg rakasban*. A Vulgatában: congregans sicut in *utre* aquas maris. A héberben: congregans velut in *acervum* aquas maris.⁹ V. ö. Pagnini.

¹ Bellarm., pag. 121—2.

² Bellarm., pag. 122.

³ Nomen *coeli*, cum dicitur: *annuciabunt coeli*, non habetur in Hebraeo, neque in Graeco textu. Bellarm., pag. 123.

⁴ Vox illa, *regit*, in Hebraeo et Graeco textu proprie significat: *pascere*. Bellarm., pag. 124.

⁵ Ut habet Hebraeus textus: *in valle* umbrae mortis. Bell. pag. 125.

⁶ In Hebraeo habetur, *justitiam* a Deo salutari suo. Bell. pag. 130.

⁷ Recentiores aliqui vertunt, *duces me et deduces me*, quod mirum est, cum vocem Hebraicam נָחַל *nahal* non solum Septuaginta, sed etiam S. Hieronymus velint, *enutrire*, vel sustentare. Bell. pag. 175.

⁸ Bellarm., pag. 199.

⁹ In Hebraeo pro *utre* habetur נֶדַד *ned*, quod *acervum* significat: sed Septuaginta et S. Hieronymus legerunt נֶדַד *nod*, quod *utrem* significat. Bellarm., pag. 200.

43. Psalm. 33, 10: Szellel szaggatt'a az Ur embereknek tanaczat: Es az nepeknek gondolatit hiaban valocka tefzi. A Vulgatában: Dominus dissipat consilia gentium, reprobatautem cogitationes populorum, et *reprobat consilia principum*. Jeromosnál: Dominus solvit consilium gentium: irritas fecit cogitationes populorum. Pagnini: Jehova irritum facit consilium gentium, irritas facit cogitationes populorum. A héberben a »reprobat consilia principum«-nak semmi nyoma.¹

44. Psalm. 33, 14: Es az ő erős fzekiből nezi mind azokat kic lakoznak ez földön. Vulg.: *de praeparato habitaculo suo* etc. Jeromos: *De firmissima sede sua*. A héber: mind a két jelentést megengedi.²

45. Psalm. 34, 8: *Tabort iar* Iftennek angála azok kőrrávl. Vulg.: *Immittet angelus Domini in circuitu timentium eum*. Jeromos: *Circumdabit angelus Domini in gyro timentes eum*. Pagnini: *Castrametatur Angelus Jehovae circum timentes eum*. A héberben: *castrametatur*.

46. Psalm. 34, 22: Mert ki az igazat g'völöli *ki puztitatik*. Vulg.: *et qui oderunt justum, delinquent*. Pagnini: *odio habentes justum devastabuntur*.³

47. Psalm. 43, 1: All' boffzut ertem. Vulg., Jerom., Pagnini: *Judica me*. A héberben: *לִיטִיגָה לִיטִיגָה לִיטִיגָה* *litiga litem meam*.⁴

48. Psalm. 43, 4: az en vilagoffagomnak es őruendezefemnek Iftenehöz. Vulg.: *ad Deum, qui laetificat juventutem meam*. Jeromos, Pagnini: *ad Deum laetitiae exultationis meae*.⁵

49. Psalm. 47, 5: Valafzta az *mi örökfegűnket*. Vulg.: *elegit nobis haereditatem suam*. A héberben,⁶ Jeromosnál, Pagnininál: *elegit (selegit) nobis haereditatem nostram*.

50. Psalm. 55, 9: Sietnék meg szabadulni szelveztől: Es haborutul menekedni. Vulg.; *Expectabam eum, qui salvum me fecit a pusillanimitate spiritus et tempestate*. Pagnini: *Festinarem eruere me a vento qui excitatur a turbine*.⁷

51. Psalm. 57, 5: Az en ielkem az orozlanok között vágon es az emberek között feklzöm kic langokkal egetnek: kiknek az ő fogok kopiakhoz es nilakhoz hafonlatoffac es az ő neluek ollan mint az eles tör. Vulg.: *et eripuit animam meam de medio catulorum leonum*. Dormivi

¹ Bellarm., pag. 201.

² Bellarm., pag. 203. Verba Hebraica utramque significationem recipiunt.

³ Ex Hebraeo multi vertunt: *et qui oderunt justum, desolabuntur*: sed vox Hebraica utrunque significat *delinquere* et *desolari*. Bell., pag. 217.

⁴ In Hebraeo est pulchra allusio nominis ad verbum; Hebraice enim habetur *riua riui*, quo modo si nos diceremus, *litiga litem meam*, vel *judica judicium meum*, et quia verba sunt generalia, duplex sensus esse potest in his verbis, unus ut petat a Deo, ut non solum sit Judex, sed etiam patronus etc. Bellarm., pag. 298.

⁵ 2. Hieronymus vocem *נִלְיָה* *ghili* vertit *exultationem*, pro qua Septuaginta verterunt *juventutem*. Sed vocabulum hoc rarissime invenitur in Scripturis etc. Bellarm., pag. 299.

⁶ Bellarm., pag. 337.

⁷ V. ö. Bell., pag. 391—2. Hebraicus habet ad verbum: *Festinabo, ut salver a spiritu concitato, a tempestate*.

conturbatus; filii hominum dentes eorum arma et sagittae, et lingua eorum gladius acutus. Pagnini: *Anima mea est inter leones, jaceo [inter] urentes: inter filios hominum, quorum dentes [sunt ut] lancea et sagittae, et lingua eorum gladius acutus.*¹

52. Psalm. 72, 5: Tegetet tífzelnek mig az nap es hold leszen. A Vulgatában: Et permanebit cum sole et ante lunam. Jeromos: *Et timebunt te* quam diu erit sol etc. Pagnini: *Timebunt te* cum Sole et ante lunam.²

53. Psalm. 72, 7: Az ő ideiben *viragszik az igaz ember*. Vulg.: *Orietur* in diebus ejus *justitia*. Jeromos: Germinabit in diebus ejus justus. Pagnini: *Florebit* in diebus ejus *justus* (פִּרְיָא tsadich).³

54. Psalm. 72, 12: Mert meg fzaaditfa ő az fzegent az ki ő hozza kiált. Vulg.: quia liberabit pauperem a potente. Pagnini: quia eruet pauperem *clamantem*.⁴

55. Psalm. 72, 14. Es *azoknac verek* dragalatos lefzen az ő fzeimeinek előtte. Vulg.: et honorabile *nomen eorum* coram illo. Jeromos, Pagnini: et pretiosus erit *sanguis eorum* coram (in) oculis ejus. A héberben: *sanguis eorum*.⁵

56. Psalm. 72, 16: Es bōwfeffel lefzen a gabona ez földön. Vulg.: et erit *firmamentum* in terra. Jeromos szerint: erit *memorabile triticum* in terra.⁶

57. Psalm. 80, 5; Mig haragszoi az te *nepednek* imatfagara. Vulg.: *servi tui*. A héberben: *populi tui*. Bellarm., pag. 586.

58. Psalm. 96, 6: *Erőfseg* es meltofog az ő *Templomaban*. Vulg.: sanctimonia et magnificentia in sanctificatione ejus. Jeromos: fortitudo et exultatio *in sanctuario* ejus. Pagnini: fortitudo et gloria in sanctuario ejus.⁷

59. Psalm. 96, 9: Imadgatok az Urat szentseges tífzleteffel. Vulg.: Adorate Dnum *in atrio sancto ejus*. Pagnini: Incurvate vos Jehovae *in decore sanctitatis*.⁸

¹ V. ö. Bellarm., pag. 405. In Hebraeo deest verbum *eripuit*, et sic vertit s. Hieronymus: *Anima mea in medio leonum dormivit ferocientium*. Sed in Hebraeo Codice non est *dormivit*, sed *dormivi*. Quare vel excidit verbum *eripuit*, vel subintelligi debet; et quia Hebraei non habent casus, recte possumus vertere tam *anima mea*, quam *animam meam*: denique illud, *conturbatus*, quod Hieronymus vertit *ferocientium*, videlicet leonum: in Hebraeo proprie significat *ardentem* etc.

² V. ö. Hic multa notanda sunt: primo illud *Et permanebit*: in Hebraeo habetur *timebunt te*, etc. Bellarm., pag. 511.

³ In Hebraeo pro *orietur justus* habetur *orietur justus*. Bellarm., pag. 513.

⁴ In Hebraeo pro *a potente* est *clamantem* (מְשַׁעֲבֵה מְשַׁעֲבֵה mesaveahh). Bellarm., pag. 516.

⁵ Bellarm., pag. 517.

⁶ V. ö. Bellarm., pag. 518. *Memorabile triticum*, id est, *abundantia optimi frumenti*: מֶלֶךְ מֶלֶךְ pissath bar.

⁷ Pro vocabulo *sanctimonia* in Hebraeo est מְלִיחָה *lhoz*, quod proprie robur, et fortitudinem significat. . . Pro vocibus: in sanctificatione ejus, in Hebraeo habetur: in sanctuario ejus. Bell., pag. 727.

⁸ Parum autem refert, quod pro *atrio sancto* in Hebraeo habetur: *in decore sanctitatis*. Bell., pag. 728.

60. Psalm. 97, 7: Minden Iftenek imadgák ötet. Vulg.: Adorate eum omnes *angeli* ejus. Jeromos: Adorate eum omnes *dii*. Pagnini: incurvate vos ei omnes *dii*. (אֱלֹהִים).

61. Psalm. 97, 11: Vilagoffagot *hintet* Iften az igazaknak. Vulg.: Lux *orta* est justo. Jeromos: Lux *seminata* est justo. Pagnini: Lux *sata* est justo.¹

62. Psalm. 103, 16: Es mihelt kemeń *szel fuall'a ottan el vefz*: Es touabba az ő helen nem talaltatik. Vulgata: quoniam spiritus pertransibit in illo, et non subsistet, et non cognoscet amplius locum suum. Pagnini: Quoniam *ventus transit in illum, et non est*, nec agnoscit eum ultra locus ejus.²

63. Psalm. 110, 3: Mikoron hatalmaffagodnac jeleit meg mutatod: Jelen lefzen te neked az te nepeđ. Oerőmest es vigan aldozik te neked: [Nem fogatkozik el de inkab megfokaful]³ mint az hainali harmat. Vulgata: Tecum principium in die virtutis tuae in splendoribus sanctorum; ex utero ante luciferum genui te. Pagnini: Populus tuus spontaneus in die exercitus tui in splendoribus sanctitatis: ex utero et ab aurora tibi ros nativitatis tuae. Luther: Nach deinem Sieg wird dir ein Volk williglich opfern in heiligem Schmuck; deine Kinder werden dir geboren, wie der Thau aus der Morgenröthe. A tiguri 1544-iki kiadásban: Habes promptissimum populum, quum educes tuas copias: tibi [etiam] est ros generationis tuae in summo decore et sanctitate ex utero aurorae. Tremellius: Populus tuus populus voluntarius die copiarum tuarum in decoris locis sanctitatis inde ab utero, tibi aderit ros juventae tuae accuratissime. Sebastianus Castellio: Tuae copiae voluntariae erunt qua die expeditionem cum sacra majestate facies; ex utero aurorae habebis rorem tuae juventutis. V. ö. Bellarminus, pag. 844—5: Sed consideremus singula verba. *Tecum*; ex Hebraeo s. Hieronymus vertit: *populus tuus*. Sed verbum Hebraicum potest legi עַמֶּךָ *hhammecha*, et significat, *populus tuus*; potest etiam legi *hhimmecha*, et significat: *tecum*, et sic legerunt Septuaginta Interpretes. *Principium*; in Hebraeo est נְדָבוֹת *nedaboth*, quod proprie significat *principes* . . . In *die virtutis tuae*; in his verbis nulla est discrepantia inter codices, nisi quod in Hebraico per virtutem significatur proprie fortitudo et potentia. In *splendoribus sanctorum*; in Hebraico legitur in *montibus sanctitatis* . . . In Hebraeo habetur מִשְׁחָר *mischar*, quod s. Hieronymus vertit: *ex aurora*. Sed potest etiam verti *prae aurora*. *Genui te*. In Hebraeo nunc legitur: *Tibi ros nativitatis tuae*.

¹ In Hebraeo legitur: Lux *seminata* est justo . . . nam זָרַע *zarahh* significat *seminare*. Bellarm., pag. 737.

² Ex Hebraeo S. Hieronymus sic vertit: *Quia spiritus pertransivit eum, et non subsistet, et non cognoscet eum ultra locus ejus*. Quam sententiam Rabini sic exponunt: spiritus, id est, *ventus pertransivit eum*, id est, florem foeni, *et non subsistet* flos foeni, sed mox vento flante siccabitur, et non cognoscet eum ultra locus ejus, id est, non apparebit, ubi foenum floruerit. Bellarm., pag. 775.

³ A []-be foglalt rész a különben is nagyon szabadon és betoldásokkal theres darabban betoldásnak látszik.

Sed Septuaginta non habuerunt illa duo vocabula: *tibi ros*, et pro *nativitatis tuae* legerunt; *genui te*; quia verba Hebraica mutatis punctis utroque modo legi possunt.¹

64. Psalm. 119, 16: *gôn'ôrkdôdtett'ivk* magunkat. Vulg.: *meditabor*. Pagnini: *delectabor*. A héberben: *oblectabo meipsum ludendo* in mandatis tuis. Bellarm., pag. 890.

65. Psalm. 119, 85: Az kevelek vermet aftanac mi nekŵnc. Vulg. Narraverunt mihi iniqui fabulationes. Jeromos, Pagnini: Foderunt mihi superbi foveas.²

66. Psalm. 119, 28: Nağ banatnac miatta elfogatkozot az mi lekŵnc. Vulg.: Dormitavit anima mea prae taedio. Pagnini: Diffluit anima mea prae tristitia.³

67. Psalm. 127, 2: Hiaban lefzen reggel fel kelestek: Ha hitetlenfeg meg kôrriekez titeket. Vulg.: Vanum est vobis ante lucem surgere: *surgite* postquam sederitis. Jeromos: Frustra vobis est de mane surgere: postquam sederitis stb. V. ö. Bellarm., pag. 960.: In Hebraeo non habetur illud *surgite*.

68. Psalm. 144, 12—14: az *mi* fiaink . . . *mi* leanink . . . *mi* hazainkat . . . *mi* iuhainkat . . . *ôkreinket*. A Vulgatában: *quorum* filii . . . filiae *eorum* . . . *promptuaria eorum* etc. Pagnini: filii *nostri* . . . filiae nostrae . . . etc. V. ö. Bellarm., pag. 1059. Observandum est ex Hebraeo haec omnia nunc legi in prima persona . . . filii *nostri* . . . filiae *nostrae*, etc.

69. Psalm. 90, 5: Ell hağod ôket folni: Oll'anoc mint az alom. Vulg.: Quae pro nihilo habentur, eorum anni erunt. Pagnini: Inundas eos, [ut] somnus sunt. V. ö. Bellarm., pag. 672.: Ex Hebraeo sic vertit S. Hieronymus haec ultima verba: *Percutiente te eos in somnium erunt*. Pro quo nos habemus: *quae pro nihilo habentur eorum anni erunt*. Et quidem de voce *somni* et *annorum* non magna est difficultas: nam eadem vox Hebraea, si legatur שְׁנָה *schênâ*, significat *somnum*, sive *somnium*: et sic legit S. Hieronymus, et legitur hodie in textu Hebraico,

¹ V. ö. S. E. Hieronymi Operum tornus I. Divina Biblioth. Paris, 1693. pag. 914., hol a Ps. 110, 3. Jeromos codexeinek lectio variânsai felsoroltatnak. Ilyenek: Populi tui iudices erunt, in die fortitudinis tuae. Populi tui duces spontanei erunt etc. Populi tui duces in die etc. Populi tui spontanei erunt in die fortitudinis tuae: in montibus (splendoribus) sanctis, quasi de vulva orietur tibi ros adolescentiae tuae.

² S. Hieronymus ex Hebraeo vertit: Foderunt mihi superbi *foveas*. Sed sciendum est vocem שִׂיחֹת *scichoth*, esse ambiguam, et posse significare *fabulationes* a verbo שָׁחַ *suach*, et *foveas*, a nomine שָׂחָ *sacha*. S. Hieronymus ut vereretur consequenter ad verbum *foderunt*, transtulit: *foveas*, non enim cohaerent *fabulationes* cum verbo *foderunt*. At Septuaginta Seniores, quia per nomen *scichoth* intellexerunt *fabulationes*, noluerunt vertere *foderunt*, sed sequentes non verba, sed sensum, maluerunt vertere *narraverunt* etc. Bell., pag. 908.

³ In Hebraeo pro verbo *dormitavit* est verbum *distillavit*, דָּלְפָה *dalepha* . . . Sensus tamen in idem recidit: nam *distillavit anima mea* significat: defecit anima mea instar earum rerum, quae liquefiunt, et distillant humorem suum. Bellarm., pag. 895.

juxta puncta Rabinorum; sed si legatur שְׁחָנָה *schanà*, significat annum Illud autem: Percutiente te eos, in Hebraeo est זֶרַמְתָּם *zeramtham*, quod ad literam reddi potest: *inundasti eos*.

70. Psalm. 90, 8: Ismeretlen vetkeinket. Vulg.: saeculum nostrum Pagnini: errores nostros.¹

71. Psalm. 90, 9: El vegezzwó esztendeinket mint ég befzelleft. Vulg.: anni nostri sicut aranea meditabuntur. Jeromos consumsimus annos nostros quasi sermonem loquens. Pagnini: consumpsimus annos nostros tanquam sermonem. A héberben: Anni nostri sicut meditatio.²

72. Psalm. 90, 16: Had laffac az te czelekedetedei az keresz-
tenek. Vulgata: Respice in servos tuos et in opera tua. Jeromos: Appareat apud servos tuos opus tuum. V. ö. Bellarm., pag. 679.: In Hebraeo legitur: Appareat ad servos tuos opus tuum.

Ezek az adatok világosan beszélnek, világosabban minden számo-
zásnál. Hiába mondja Volf, hogy ezeket a zsoltárokat »a lehető leg-
egyszerűbb módon«: pusztán az új számozással igyekeztek megfosztani
eredeti jellegüktől; hogy íme a 31., 33., 43., 96. és 97. zsoltárok
számozása még mindig katolikus — helyescbben: vulgátás vagy sep-
tuagintás, — tehát a szövegek is ilyenek: maguk a textusok, a codex
zsoltárainak túlnyomó része, az 1., 2., 3., 4., 6., 7., 8., 13., 16., 22.,
23., 24., 31., 33., 34., 43., 47., 55., 57., 72., 80. 96., 97., 103.,
110., 119:1—16., 119:81—96., 119:17—29., a 127., 144. és 90.
zsoltár határozottan hebraizáló természetűeknek vallják magukat.

Ám a szövegek vizsgálatából egyebet is megtudhatunk. A 16-ik
zsoltár 10-ik versét a Batthyány-codex a következőképpen fordítja: »Mert
nem hagód az *en testemet az koporsóban*: Es nem engeded hoğ az te
szented rothadaft laffon.« Ezzel a szöveggel szemben a Vulgátában a
követzők olvashatók: Quoniam non derelinques *animam meam in
inferno* etc.; Pagnini munkájában: Quoniam non derelinques *animam
meam in sepulchro*. Kérdés, mikép jutott a *test*, a *cadaver* az *anima*
helyére? A feleletet könnyű megadni. Az animá-nak *cadaver*-rel való
helyettesítésével először 1556-ban, Beza Új Testámentumában találkozunk,
hol az Act. Apost. 2, 27. kapcsán a zsoltár görög szavai: ὄτι οὐκ
 $\text{ἐγκαταλείψεις τὴν ψυχὴν μου εἰς ᾗδου}$ a következőképpen vannak magya-
rázva: Non derelinques *cadaver meum in sepulchro*. A történelemből
tudva van, hogy ez a fordítás általános rosszalást ébresztett, úgy hogy
Beza később jónak látta, hogy a régi módhoz visszatérjen, a nélkül
mégis, hogy merész újításának helytelen voltát elismerte volna;³ a
Batthyány-codex vizsgálatára nézve azonban ez a hely nagyfontosságú,

¹ Vox Hebraica חַלְמֵנוּ *halumenu* tria significare potest: *occulta nostra*,
adoleſcentiam nostram, et saeculum nostrum. Bell., pag. 673.

² Bellarm., pag. 674.

³ Itaque in priore nostra editione recte interpretatus eram: *Non derelin-
ques cadaver meum in sepul.* Quod tamen nunc mutavi, ut iis obsequar, qui
conquesti sunt me a Graecis verbis discessisse, et nomine Cadaveris offenduntur,
írja az 1588-iki kiadás 438. l.

mivel megmutatja, hogy a *codex, úgy a mint ma bírjuk, 1556-nál nem idősebb, s írása, nem mint Volf hitte, 1541—1563, hanem 1556—1563 közé, tehát a tridentinum említett végzése utánra helyezendő.*

A kath. egyház az 1546-iki határozatban¹ kijelentette, hogy a Vulgatát nyilvános felolvasások, vitatkozások, prédikálások és magyarázatok czéljaira hitelesnek kell elfogadni. Nem mintha a Vulgata szövegkritikai szempontból teljesen hibátlan és tökéletes volna és e részben az eredeti szövegeket pótolhatná; hanem mivel dogmatikus és erkölcs-tani szempontból megfelel az egyház meggyőződésének és mivel a sok közkezen forgó és egymástól különböző latin fordítások nagy tömegében megbízható közös szöveget kell kijelelni. A zsinatnak eme határozatától katolikus hívő számára nincs felebbezés. Tudósok tudományos czélből foglalkoznak ezentúl is az eredeti szövegekkel; a hittani tárgyalásokon, az istentiszteletben — néhány hely kivételével — egyedül az editio vulgata vetus az uralkodó. Ettől a gyakorlattól nem tér el senki, csupán az, a ki a bibliában a katolikus egyház hitelveivel meg nem egyező elveket keres, a ki az egyház tekintélyét megveti, azzal megelekedve nincsen, egyszóval: a ki nem tartozik az egyház közösségéhez vagy attól eltávozik; tehát a Batthyány-codex hebraizáló elemeit sem igen lehet többé katolikus fordítónak tulajdonítani.

Másfelől azonban tagadhatatlanul egyéb számbaveendő nyomok is találkoznak. A vizsgálatnak a Volftól felsorolt adatokon kívül nem szabad megfeleledkeznie az olyan részletekről, a milyenek a következők:

1. Psalm. 15, 4: Ki meg ekwíszik az ő *atl'afianac* es meg nem czallá őtet. A Vulgatában: Qui jurat *proximo suo* et non decipit. Pagnini: qui juravit *in malum*, et non mutat. V. ö. Bellarm. pag. 69. Ex Hebraeo sanctus Hieronymus vertit: *qui jurat ut se affligat...*; sed vox Hebraea להייע potest legi *leharah*, et significat *ad faciendum malum*, nimirum sibi, hoc est, ad se affligendum, et sic legit S. Hieronymus; potest etiam legi: *lehareah*, et significat: *proximo*, et sic legerunt Septuaginta, quorum versione Latina editio vulgata profecta est.

2. Psalm. 36, 8: Mikeppen meg fokalítottad az te irgalmassagodat. A Vulgatában: Quemadmodum multiplicasti misericordiam tuam. Pagnini: Quam pretiosa est misericordia tua. V. ö. Bellarm., pag. 235.

3. Psalm. 67, 2: vilagoficza meg tekintetit mi raitunc *es kefe-*

¹ Sess. IV. Insuper eadem sacrosancta Synodus considerans, non parum utilitatis accedere posse Ecclesiae Dei, si ex omnibus Latinis editionibus, quae circumferuntur, sacrorum librorum quatenus pro authentica habenda sit, innotescat; statuit, et declarat, ut haec ipsa vetus, et vulgata editio, quae longo tot saeculorum usu in ipsa Ecclesia probata est, in publicis lectionibus, disputationibus, Praedicationibus, et expositionibus pro authentica habeatur: et ut nemo illam rejicere quovis praetextu audeat, vel praesumat.

Praeterea, ad coëcenda petulantia ingenia, decernit, ut nemo suae prudentiae innixus, in rebus fidei, et morum, ad aedificationem doctrinae Christianae pertinentium, sacram scripturam ad suos sensus contorquens contra eum sensum, quem tenuit, et tenet S. Mater Ecclesia... aut contra *unanimem* consensus Patrum, ipsam Scripturam sacram interpretari audeat, etiamsi hujusmodi interpretationes nullo unquam tempore in lucem edendae forent.

rivll'ôn minket. A Vulgátában: illuminet vultum suum super nos *et misereatur nostri*. Pagnini: lucere faciat vultum suum nobiscum. V. ö. Bellarm., pag. 463. In Hebraeo non habetur haec repetitio: *et misereatur nostri*, neque legitur a S. Augustino, et S. Hieronymo, tamen habetur in codice Graeco etc.

4. Psalm. 119, 51: Az kevelék igen hamiffan cselekednek mi ellenwnc. A Vulgátában: Superbi inique agebant usquequaque. Pagnini: Superbi *deriserunt* me plurimum. V. ö. Bellarm., pag. 900. In Hebraeo pro *inique agebant* habetur: *irridebant me*.

5. Psalm. 119, 70: Meg alut az ő szivek mint az *tei*. A Vulgátában: Coagulatum est sicut *lac* cor eorum. Jeromosnál: Incrassatum est velut *adeps* cor eorum. Pagnini: Inpinguatum est sicut *adeps* cor eorum. V. ö. Bellarm., pag. 904. In Hebraeo legitur *adeps* pro *lacte*: sed eadem literae mutatis punctis utrunque significant: nam חֶלֶב *chalab* est *lac*, et חֵלֶב *cheleb* est *adeps*.

6. Psalm. 119, 119: Az te törveüednek meg fzegöienek alitottunk minden gonofzokat ez földön. Vulg.: *Praevaricantes* reputavi omnes peccatores terrae. Pagnini: Ut scorias cessare fecisti omnes impios terrae. V. ö. Bellarm., pag. 915. S. Hieronymus ex Hebraeo vertit: *Quasi scoriam reputasti omnes peccatores terrae*. Sed Septuaginta Interpretes per vocem סִיגִים *sighim* non intellexerunt *scoriam*, a voce סִיג *sig*, sed *recedentes*, quod est idem cum *praevaricantes*: nam verbum סִיג *sug* significat recedere, inde סִיגִים *sughim* significat recedentes. Iod autem et vau sunt literae permutabiles; sic etiam non legerunt חִשְׁבַּתָּ *chisbatta*, *reputasti*, sed חִשְׁבַּתָּ *chisbatti*, quod est *reputavi*.

7. Psalm. 119, 120: Adgád az te felelmedet mi nekünc. A Vulgátában: Confige timore tuo carnes meas. Pagnini: *Horruit* prae timore tui caro mea. A hčberben: סָמַרָה V. ö. Bellarm., pag. 916.

8. Psalm. 130, 4: Mert te nalad vágon nág irgalmaffag: *Es az te nág irgalmaffagodert biztunk te benned Ur Isten*. A Vulgátában: Quia apud te propitiatio est; *et propter legem tuam* sustinui te, Domine. Jeromos; Quia tecum est propitiatio: *quum terribilis sis*. Pagnini: Quia tecum est venia, *ut timearis*. V. ö. Bellarm., pag. 974. In Hebraeo est: *ut timearis*.

9. Psalm. 132, 1: Megemlekezzel [Ur Isten Daidrul: Es ő neki minden engedelmeffegeröl. A Vulgata: Memento Domine David, et omnis mansuetudinis ejus. Jeromos: Memento Domine David, et omnis *afflictionis* ejus. Pagnini: Memento Jehova David, cum omni *afflictione* ejus. V. ö. Bellarm., pag. 981. S. Hieronymus ex Hebraeo vertit: *et omnis afflictionis ejus*. Sed vox Hebraica עֲנוּתוֹ *hunnotho*, quam Hebraei *humiliari eum* reddere solent, potest cum aliis punctis legi, עֲנֻתוֹ *hanauatho*, quod significat *mansuetudinis ejus*: et sic legerunt Septuaginta Interpretes.

10. Psalm. 132, 15: *Oefzuegeket* kőszödtetek meg alduan meg aldok. A Vulgátában: *Viduam* ejus henedicens benedicam. Jeromosnál: *Venationem* ejus benedicens benedicam. Pagnini: *Escae* ejus benedicendo

benedicam. V. ö. Bell. pag. 990. Verum quidem est in Hebraeo non haberi *viduam*, sed *venationem*, vel *victum*, neque ullam esse similitudinem literarum, ob quam suspicari quis possit illos scripsisse viduam: siquidem vidua Hebraice dicitur אלמנה *almana*, et *victus*, seu *venatio* dicitur ציד *tseda*, et hanc vocem in omnibus codicibus invenimus: sed in Graeco idiomate magna similitudo literarum est inter $\chi\eta\rho\alpha\nu$, quod significat *viduam*, et $\theta\eta\rho\alpha\nu$, quod significat *victum* (vagy Hieronymus szerint még inkább *venatiót*. Quaest. Hebr. in Genes.). Igitur necesse est, vel in Hebraeo mutatum esse textum, et Septuaginta legisse longe aliter, quam modo se habet (náluk u. i. $\tau\eta\nu$ $\theta\eta\rho\alpha\nu$ $\alpha\upsilon\tau\eta\varsigma$ $\epsilon\delta\lambda\omicron\gamma\omega\nu$ $\epsilon\delta\lambda\omicron\gamma\eta\sigma\omega$ olvasható): et haec sententia S. Hilarii est, vel in Graeco textu esse corruptionem factam vitio scriptorum, quia unam literam legerunt pro alia, ut S. Hieronymus putat.

11. Psalm. 145, 3: Es az δ nagfaganac ninczen *vege*. A Vulgátában: et magnitudinis ejus non est *finis*. Jeromosnál: et magnificentiae ejus non est investigatio. Pagnini: et magnitudinis ejus non est investigatio. V. ö. Bellarm., pag. 1063. Vox Hebraica proprie *inventionem*, sive *investigationem*, non *finem* significat.

12. Psalm. 145, 13: Igaz az Ur Iften minden beszedeiben: es szentfejes minden czelekedetiben. Vulgata: Fidelis Dominus in omnibus verbis suis, et sanctus in omnibus operibus suis. V. ö. Bellarm., pag. 1067. Hunc versiculum non habent codices Hebraici (következésképp a héber alapú fordítások — Jeromos, Pagnini, Luther stb. — sem).

13. Psalm. 91, 1: Valaki bizic az felfeges Iftennek *segítfegeben*: az meniei Ur Iftennek *oltalma alatt* lakozic. Vulg.: Qui habitat in *adjutorio* altissimi, in *protectione* Dei cosli commorabitur. Jeromos: Qui habitat in *abscondito* excelsi: in *umbraculo* Domini commorabitur. Pagnini: Qui habitat in *abscondito* altissimi, et in *umbra* Omnipotentis commorabitur. V. ö. Bellarm., pag. 681. In *adiutorio*. Vox Hebraea בְּסֵתֶר *besether* proprie significat in *abscondito*, sive in *loco secreto* . . . In *protectione*, vox Hebraica בְּצֵל *betsel* proprie significat in *umbra*, sive in *umbraculo*.

14. Psalm. 91, 2: Mondga az Ur Iftennek en meg valtom vag te es az en bizodalمام: En Iftenem te benned bizom. A Vulgátában: dicet Domino: Susceptor meus es tu et refugium meum, Deus meus, sperabo in eum. Jeromosnál: Dicens Dno, spes mea, et fortitudo mea: Deus meus, confidam in eo. Pagnini: [Illi] dicam de Jehova spe mea, et arce mea, Deo meo, in quo spero. V. ö. Bellarm. pag. 682. In Hebraeo est אָמַר *omar*, quod significat *dicam*; sed S. Sieronymus vertit *dicens*; videtur enim legisse אָמַר *omer* . . . *Susceptor meus es tu*. Ex Hebraeo S. Hieronymus vertit *spes mea*. Et quidem vox Hebraica מַחֲסֵי *machsi* potest quidem significare *spes mea*, sed potest etiam significare *susceptor meus* . . . *Et refugium meum* . . . vox enim Hebraea *metsura*, quae hoc loco habetur, significat *munitionem*, sive *arcem munitam*.

15. Psalm. 147, 8: Ki teremt az hegeken szenat *es fivnet*: Az embereknek szolgaltatafara. Vulgata: qui producit in montibus foenum,

et herbam servituti hominum. V. ö. Bellarm., pag. 1079. Quod sequitur: *Et herbam servituti hominum non habetur in Hebraeo.*

Látnivaló, a Batthyány-codey zsoltárgyűjteményét nem lehet egyazon forrásra vinni vissza. Ezeket a szövegeket nem szülte egytől-egyig a XVI. század hebraizáló irányja, ellenkezőleg, egy részökben még a sokat hibáztatott Vulgata öröklődik át az új eklézsiába. A 15., 36., 67., 114+115. zsoltárt, a 119-nak 49—144. (1—3) verseit, a 130., 132., 145., 91. és 147. zsoltárt a Vulgata szerint énekelték azok, kik ezt az első ismert magyar graduált használták, s énekelték talán még egynéhányat azok közül, melyeknek hovatartozását eldöntenünk nem sikerült.

Az eredmények tehát meglehetősen ellentétesek s a megoldás nehézségeit nemhogy csökkentenék, hanem még jobban fokozzák. Ime egy gyűjtemény, melynek szövegei legnagyobb részt hebraizálók, de aránylag eléggé tekintélyes arányban vulgátások is egyszerűsre; a számozás, a beosztás túlnyomólag hebraizáló; de részben egyenesen a Vulgatából való, s mi több, öt esetben éppen hebraizáló darabok vulgátás számokat viselnek. Még ez sem elég: contaminált szövegekkel találkozunk, minő a 4. zsoltár 5. verse; a 22, 13; a 127. zsoltár, melynek 2. verse hebraizál, holott 5. versében a »minden kívánsága« kifejezés valószínűleg a Vulgatára (qui implevit desiderium suum) viendő vissza, vagy még inkább az 52. zsoltár 3. verse, a mely a Batth.-ban ilyen formában olvasható: ³ Oh gonosz ember, miért dicsekedel az gonoszságban, ki hatalmas vagy az hamisságban: Nem tudod-e, hogy az Istennek irgalmassága megáll mind örökké. ⁴ Az te nyelved egész napon hamiságot szólott stb.¹ Vajjon miképp kerülhetett mindez együvé?

Feleletképp utalni lehetne tán a Vulgatának mint textus varians-nak szövegkritikai fontosságára, melynek szempontjából ez a fordítás mint a katolikus egyháznak hivatalos szövege a XVI. század protestáns reformátorára kétszeresen érdekes. Ezek az emberek, kik vissza akarnak térni az egyház őseredetiségéhez és a szentkönyvek eredeti értelméhez, nem lehetnek el a különféle szövegek összehasonlítása nélkül s jóformán elképzelhetetlen, hogy a prot. zsoltárfordító a Vulgata textusát szemmel ne tartaná. Mi könnyebb és egyszerűbb dolog már most, mint tévedésből, figyelmetlenségből vulgátás számot írnia egyes zsoltárai fölé s egy-két vulgátás szót ékelnie a saját hebraizáló fordításába? — Azonban

¹ Ez a hely a Vulgatában következőképpen hangzik: ³ Quid gloriaris in malitia, qui potens es in iniquitate? Tota die ⁴ injustitiam cogitavit lingua tua etc. A Psalterium Hieronymianum szerint: Quid gloriaris in malitia potens? misericordia Dei tota est die. Insidias cogitat lingua tua etc. Pagnini fordításában: ³ Cur jactas te de malitia, o potens? misericordia Dei omni die. ⁴ Conurbationes cogitat lingua tua etc. A különbséget megmagyarázza a héber szöveg, hol a potens v. potens es után pont található, s ez után: **הַסֵּד אֵל כָּל-הַיּוֹם** misericordia Dei . . . V. ö. Bellarm., pag. 380.

ez az okoskodás nem számol eléggé a körülményekkel. A kutatónak nem szabad felednie, hogy az »első ismert prot. graduál«-nak atyafisága van, melynek tagjai ha ifjabbak is nálánál és sok tekintetben eltérnek tőle, mégis egy töről támadt testvérei és szövegükben vele jórészen azonosak. A sárospataki kollégiumnak egyik kéziratosa graduálja, a *Csáti codex* több mint 30 zsoltárszöveget tartalmaz, melyek a Batth. zsoltáraival csaknem szóról-szóra egybevágnak,¹ és a mellett, hogy a Vulgata 115. zsoltárát (*Credidi, propter quod locutos sum*) 116. szám alatt mint önálló zsoltárt közli, nem kevesebb, mint tiz zsoltárt (a 145-iket, a 148-ikat, 146-ikat, 13-ikat, 15-iket, 47-iket, 34-iket, 54-iket, 49-iket, 41-iket) jelöl meg vulgátásan (144., 147., 145., 12., 14., 46., 33., 53., 48., 40.). Érdekes, hogy eme vulgátásan számozott zsoltárak közül hét, úgymint a 144/5., 12/13., 14/15., 46/47., 33/34., 53/54. s 48/49. a Batth.-ban szintén előfordul, csak hogy héberes számozással, holott a Batth. vulgátás számú zsoltárai a Csátiban, a mennyiben előfordulnak, héberes számozásuak, míg viszont a *Patay-codex*, melyben összesen 16, a Batth. megfelelő szövegeivel egyező zsoltár (67., 51., 52., 119: Alef, 3., 15., 6., 111., 110., 43., 54., 103., 96., 19., 132., 22., 69.) maradt fenn, egyetlen vulgátás sorjelölést sem tartalmaz. Már ebből a körülményből következtetni lehet a három szöveg közös forrásának természetére. Úgy kell lennie, hogy ebben a forrásban valamennyi zsoltár, vagy legalább is jó részök vulgátásan volt számozva és ezeket a vulgátás számokat csupán később, a másolók helyettesítették újakkal, ki-ki saját tudása és szemessége szerint és a héber beosztásnak megfelelően.

Ám a szövegek összehasonlításából egyebet is megtudhatunk. Nézzük csak ama zsoltárfordítások eltéréseit, melyek mind a három codexben előfordulnak: a 3., 15., 111., 110., 43., 54., 103., 132., 22., 69. és 67. számukét.

Ps. 67: egyetlen szórendi eltérés híján mind a 3 codexben egybevágó.

Ps. 3, 4. B: te vagy paizsom énnemem, P Cs: te vagy paizs én előttem. (Pagnini: clypeus es *pro* me).

Ps. 15, 3. B: az ő szívéből. P: az ű szájával. Cs: ? — (Ered.: lingua sua).

Ps. 15, 4. B Cs: Semmit sem gondol a gonoszokkal: az istenfélőket pedig felmagasztalja. P: Ki mindenkor gyűlöli az gonoszt: és az istenfélőket tiszteli. (Vulgata: ad nihilum deductus est in conspectu ejus malignus, timentes autem Deum glorificat.)

Ps. 111, 3. B Cs: valamit ő cselekedett és szerzett. P: valamit ő cselekedett. (Az eredetiben: opus ejus. Luthernél: was er ordnet.)

¹ Ezek: a 2., 33., 4., 112., 119: Kaf., 70., 52., 55., 7., 69., 119: Zain, 97., 47., 3., 45., 113., 103., 43., 130., 8., 36., 110., 111., 147., 114., 80., 97., 145., 13., 15., 67., 34., 54., 49.

Ps. 111, 6. B Cs: erős cselekedetít. P: erős cselekedetinek hatalmát. (Az eredetiben: virtutem v. fortitudinem operum suorum. Luthernél: seine gewaltigen Thaten).

Ps. 111, 7. B: fegyhetetlen erősség. P: felthetetlen igasság. Cs: feithetetlen erősség. (Ered.: fidelia omnia mandata ejus).

Ps. 110, 4: B Cs: egyenlő dicsőségben. P: egyenlő hatalomban. (Ered., Vulg. V. 5.: ad dexteram tuam, a dextris tuis).

Ps. 43, 5. B Cs: mert megleszen. P: megleszen. (Ered.: quoniam).

Ps. 54, 9. B Cs: az én szemem. P: az én szívem. (Ered.: oculus meus).

Ps. 103, 3. B Cs: és megvigasztja az te nagy sok erőtlenségidet. P: és meggyógyítja minden erőtlenségedet. (Az eredetiben: qui sanat omnes infirmitates tuas).

Ps. 103, 11. B Cs: felmagasztalja. P: felmagasztalta. (Az eredetiben: roboravit).

Ps. 103, 12. B Cs: naptámadat. P: napkelet. | B Cs: napenyészettől. P: napnyugattól.

Ps. 103, 18. B: es megemlekeznek az ő parancsolatjárul. P Cs: és emlékezők lesznek parancsolatirul. (A Vulgatában: et memores sunt mandatorum ipsius. Pagnini: qui recordantur preceptorum ejus).

Ps. 103, 21. B: kik vattok ő seregi. P Cs: kik vattok ő szolgálái. (Az eredetiben: ministri ejus).

Ps. 132, 1. B P: és ő neki minden engedelmességéről. Cs: és minden ő nyomoruságiról. (Vulg. omnis mansuetudinis ejus. A héberben: afflictionis ejus).

Ps. 132, 2. B: és fogadást tón az ő Urának Istenének. P: és fogadást tén az keresztyéneknek Istenének. Cs: fogadást tött az Jákob erős Istenének. (A Vulgatában: votum vovit deo Jacob. Pagnini: vovit potenti ipsius Jacob).

Ps. 132, 3. B P: Be nem megyek az én házamnak hajlékában: és nem megyek az én ágyamra. Cs: Ha bemenédek az én házamnak hajlékában: ha az én ágyamban felhágok. (Az eredetiben: Si introiero in tabernaculum domus meae, si ascendero in lectum strati mei).

Ps. 132, 4. B P: Álomra sem bocsátom szemeimet, és szemöldökömet szunnyadozásra; és fejemet nyugodalomra. Cs: Ha az én szemeimnek alunni hagyok: és az én szemöldökimnek szunnyadni, bár jól ne legyen dolgom. (Az eredetiben: Si dedero somnum oculis meis, et palpebris meis dormitationem [a Vulgatában még: et requiem temporibus meis]).

Ps. 132, 5. B P: Miglen helyt nem szerzek az Ur Istennek: és hajlékot az keresztyéneknek Istenének. Cs: Mig nem megtalálom az Úrnak helyét, és az Jákob erős Istenének sátorinak helyét. (A Vulgatában: Donec inveniam locum Domino, tabernaculum Deo

Jacob. Pagnini: Donec invenero locum Jehovae, mansiones forti ipsius Jacob).

Ps. 132, 6. B P: Ime látok neki helyet Zsidóságban: Megtaláltuk neki helyét az pogány népek között. Cs: Ime hallottuk, hogy volt az régen Efratánál: volt az ideje, mikor megtaláltuk azt az Járnak mezején. (Az eredetiben: Ecce, audivimus eam in Ephrata, invenimus eam in campis silvae; héb. יָרְדֵּן).

Ps. 132, 8. B Cs: nyugalomra. P: nyugalomból. (Ered.: in requiem tuam).

Ps. 132, 11. B Cs: és meg nem csalaték ő benne. P. és meg nem csalja őket. (Vulg.: et non frustrabitur eam. Pagnini: et non avertetur ab ea).

Ps. 132, 12. B Cs: tanítom őket. P: tanítottam őket. (Az eredetiben: docebo eos). | B Cs: mind örökkön örökké uralkodnak az te birodalmodban. P: mind örökké élnek. (Az eredeti: usque in seculum sedebunt super sedem tuam).

Ps. 132, 13. B P: és választá őket, hogy lakoznék ő benne. Cs: Szerette magának lakóhelyül *Siont*, ezt mondván. (Ered.: elegit eam in habitationem sibi).

Ps. 132, 15. B: özvegyeket közöttetek. P Cs: özvegyeket közöttök (Vulg.: viduam ejus).

Ps. 132, 16. B Cs: örvendezéssel. P: örvendezettel.

Ps. 132, 17. B Cs: szerzek világosságot. P: sz. világosságot és üdvösséget. (Ered. paravi lucernam).

Ps. 69. 13. B: kik az utczákon ülnek vala. Cs P: az kapukon ülnek vala. (Ered. qui sedebant in porta v. sedentes in porta).

Ez az összehasonlítás megmutatja, hogy az anyaszöveget a fordítás hűsége dolgában a későbbi codexeknél szorosabbnak, az eredeti szövegek szavaihoz közelebb járónak kell tartanunk. Semmi kétség, ez a szorosabb kötésű, kezdetlegesebb szöveg, mely idő folytával sokat változott, esetleg jóval korábbi keletű s eredetileg alig lehetett egyéb, mint valami kész, vulgátás fordításnak átalakítása.

A tétel, mint látható, részben semmiféle bizonyításra sem szorul. Világos, a vulgátás természetű szövegek bajosan származtak egyéb forrásból, mint a Vulgátából. Annál nehezebb, bonyolultabb a hebraizáló, a felemás darabok kérdése. A Batthyányban öt zsolnárt,¹ a Csátiban négyet² találunk, melyeknek szövege a héber codexet, számozása ellenben a Vulgátát követi és együtt véve arra vall, hogy eredetileg a héberes zsolnárok vulgátás számozása még általánosabb, sőt egészen általános lehetett.

Vajjon hogyan támadt ez a sajátságos jelenség, mely egyébként oly jól illik a Batth. átmeneti jellegéhez? Első pillanatra tán arra lehetne gondolni, hogy a fordításnak mintegy a magvát és keretét

¹ 30/31., 32/33., 42/43., 95/96., 96/97.

² 12/13., 33/34., 46/47., 147/148.

a Vulgata szolgáltatta s idő jártával e vulgátás keret hézagait töltötték ki hebraizáló származású szövegekkel. Ez a föltevés azonban nem állja meg a kritikát, annyira szembeszökő, hogy a graduál zsoltsággyűjteményének nemcsak zömét, de törzsökét is a hebraizáló darabok képezik. A vizsgálódónak lehetetlen észre nem vennie azt a csaknem teljes egyöntetőséget, a mely a Batth. psalteriumának első kétharmadát jellemzi. Az első nyolcz zsoltság (1., 2., 3., 4., 6., 7., 8., 13.) telivér hebraizáló szöveg, melyet csupán a 9-ikben vált föl egy szerény vulgátás darab, a *15-ik*; aztán következnek: a hebraizáló 16., a biztosan se ide, se oda nem sorolható 19., a héberes 22., 23., 24., 31., 33. és 34. zsoltság s csak most ismét egy vulgátás jellegű, a *36-ik*. Erre jönnek: a héberes 43-ik, a határozottan se ide, se oda nem sorozható 45., a héb. 47., 49., a megint közömbös és szabad kötésű 51., a felemás 52., a közömbös 54., héb. 55., 57. s csak ekkor megint egy vulgátás szöveg: a *67-ik*. Aztán megint közömbös darab kerül sorra, a 70-ik számú; ám a nyomon következő 72., 80., 96., 97., 103., 110. zsoltság ismét hebraizáló, a 111-ik talán éppen Luther hatását érezteti; a 112., 113. sem nem vulgátás, sem nem hebraizáló, s csupán a »114.« alatt összevontan közölt két zsoltság vall rá *külsejével*, hogy a Vulgatából származott...

A sorrend szerint, íme, 40 zsoltság közül mindössze négy zsoltság találkozik vulgátás jellegű. Ez az arány világosan, érthetően megmondja, hogy a Batth. psalteriumának anyaszövege miképp öltötte fel ismeretes alakját; hogy az egész valamely korábbi vulgátás fordításnak hebraizáló irányú átdolgozása. Az ismeretlen író azzal a szándékkal látott munkájához, hogy a szövegeket megfosztja vulgátás sajátágaiktól és nekik a Vulgatával szemben héber jelleget kölcsönöz. Látni való, hogy ezt nem a Volftól hirdetett »legegyszerűbb« módon, nem pusztán a számok megváltoztatásával cselekedte, sőt tán épp a számozás módosítására fordított legkevesebb figyelmet; a szöveggkritika alapjára helyezkedett és annak vívmányait kívánta kamatoztatni egyháza számára. A gondolat, láttuk, eléggé magyarázható a viszonyokból; ám az is bizonyos, hogy a feladat megoldása nem sikerült teljes mértékben. Az író figyelmét nemcsak egy sereg szám kerülte el; magokban a zsoltságokban is maradt egy és más, a mit mint vulgátás sajátásot a megfelelő héberessel kellett volna pótolni. A 15. zsoltság 4-ik versében benne maradt ez a három szó: »az ő att'afianac«; a 36. zsoltság 8. versében: »Mikeppen meg fokafítottad az te irgalmalfagodat«; a 67-iknek 2. versében: »es keferv'lon minket«; az 52-iknek 3. versében: »az hamisságban«; a 114-ben pedig együtt maradt a héber 114. és 115. zsoltság, melyeket csupán a Septuaginta, Vulgata (113. zsoltság) és Pešittho (114. zsoltság)¹ számít egy zsoltságának.

¹ V. ö. Erpenius-Dathe, Psalterium-Syriacum. Halae, 1768. pag. XIX—XX.

Első pillantásra különösnek látszhatik, hogy a Batth. psalteriumának hátralevő része az első két harmadnál aránylag jóval több vulgátás fordítást tartalmaz. E mindössze 18 zsolttárból vagy zsolttárszakaszból álló sorozatban mindössze a 119:1—16, a 119:81—96., 119:17—29., a 127., 144. és 90. számú darabok héberesek, csupán a 117., 134., 146-ik közömbös, míg a másik kilencz: a 119:65—78., a 119:49—112., 119:113—128., 130., 132., 145., 119:129—144., 91. és 147. zsolttár vulgátás szinezetű. A tűnemény azonban egyáltalában nem érthetetlen, sőt — codexirodalmi termékről lévén szó — eléggé közönséges. Az átdolgozó belefáradt a száraz, lelketlen hasonlításba; igyekszik mentül előbb túl lenni rajta és beéri kevesebb pontossággal.

Az anyaszövegnek illetén keletkezése és fejlődése megerősíti Volf véleményének azt a részét, hogy a Batth. zsolttárszövegében korábbi, vulgátás eredetű fordítás maradt az utókorra; egyéb tekintetben azonban a Nyelvemléktár eléggé tévedgetett. Volf nem csupán a kész szöveg karakterére nem ismert rá; hibáját azzal is tetézi, hogy a Batth.-ban levő zsolttárszöveget egyenesen katolikus fordítássá avatja. Látni való, a kész, az előttünk lévő szöveg, úgy a hogy van, nem alkalmas efféle minősítésre; ám nem involvál okvetlen katolikuságot még az a korábbi typus sem, a melyből mint alapszövegből a graduálok hebraizált anyaszövege kialakult. A Batth. zsolttárszövegeiben semmi sincs, a mi e szövegek arche-typusának középkori eredetét bizonyítaná; ellenben általánosan tudva van, hogy a Vulgátából a reformáció első tizedeiben protestáns szerzők is gyakran merítettek. A Sztárai zsolttárainak szövegéből ki lehet mutatni, hogy a héber codex sajtáságainak számbavételével készültek; azonban viszont Batizi 44-ik, Tordai Benedek 30-ik, Siklósi 53-ik, Battyáni Orbán és Szegedi Gergely 32-ik zsolttárait számos egyéb társukkal nehezen fogjuk máshonnét, mint a Vulgátából magyarázni.¹

Egy szó, mint száz: a szóban forgó archetypus épp úgy lehetett protestáns, mint katolikus, középkori épp úgy, mint XVI. századi eredetű. Bármilyen volt azonban, a Batthyány-codexnek és társainak zsolttáraiban oly alakban lép elénk, hogy minden ízében protestánsnak és újkorinak mondható. A középkor bibliafordítását általán a Vulgáta betűjéhez való félnék ragaszkodás jellemezte. A fordítók nem annyira mondatokat, mint szavakat és szóalakokat fordítottak és rendszerint épp oly keveset törődtek a munkáikban

¹ Császár Ernő az Irodort. Közl. XII. kötetében megj. dolgozatában a XVI. sz. verses zsolttárfordításait általán vulgátái eredetűeknek mondja (39., 162., 304., 314. l.) Ez azonban épp oly tévedés, mint Császárnak az az állítása, hogy Sztárai zsolttárain nem érzik prot. felfogás (168. l.). Császár aligha fontolta meg pl. Sztárai 32. zsolt. 1—2-ik sorát (kik tévelygésben vannak, Az úristen előtt az ő érdemekben igazulni akarnak), vagy u. o. a 15-ik sort, a bűnök »béfödözéséről«; sem az olyan helyeket, minő pl. a ps. 23. 6-ik vszakának 3-ik sora (az halál völgye árnyékában), a ps. 32. 7. vszakának 4-ik sora stb., melyekben többé-kevésbé héberes vonások kerülnek elő.

hemzsegő homályosságokkal s értelmetlenségekkel, mint a nyelv természetével, a melyre fordítottak. Ebben a tekintetben csupán a Keszthelyi codex zsolttárája mutatkozik jelentékenyebb kivételnek; ám hol marad e részben még az ő fordítása is a Batth. zsolttárai mögött! Valóban a graduális szöveg nemcsak héberes elemeket visz a magyar bibliába, de mint puszta stilusbeli alkotás is messze távozik a »veneranda antiquitas« megszokott, kényelmes útjától, s eltávozik, természetesen, ama régibb, szorosabb tyrustól is, melyből idő folytával, mint bábból a lepke, kifejlődött.

A protestantizmus a hitigazságok egyedüli forrásává tette a bibliát, de mint subjectiv áramlat nem csünghetett jámbor félelemmel annak betűjén. A biblia mindenkire nézve kútfő; de mindenki mást és mást merit belőle, szavait mindenki saját meggyőződése szerint magyarázza és kiki úgyszólván a saját egyéniségét viszi beléje. Innen van, hogy nem sokat törődnek betűjével: Luther a *fides*-ből *sola fides*-t csinál; Béza a ψυχή-t *cadaver*-nek fordítja csalo szándékkal talán? ellenkezőleg: meggyőződésből, a helyes értelem, a szellem nevében, a melynek a szó és a betű nem ura, de rabszolgája, a szóhoz és betűhöz való ragaszkodás pedig legnagyobb ellensége.

A Batthyány-codex zsolttárszövegein észre lehet venni ennek a szabad szellemnek hatását. Meglátszik rajtok, hogy az író mindenek fölött a közérthetőségre törekedett; hogy világos akart lenni akár a hűség rovására is, ha másképpen nem lehetett; s mivel nem ragaszkodott az eredeti szavaihoz túlságosan, sikerült eléggé természetesen s folyékonyan szólania. A Batthyány-codex zsolttáraiból többnyire hiányzik a kötőszók ama visszás és értelmetlen használata, mely a Vulgata szövegének homályosságához nem kis mértékben járul hozzá; a fordító a hebraizáló írók szokása szerint legtöbbször világosan megkülönbözteti a mondatok különféle kapcsolatait, s a mi a Vulgatában szintén sok nehézséget okoz, az igemódok és idők héberes használatát magyarossal pótolja. Ám cselekszik egyebet is. Gyakori eset nála, hogy egy-egy képes kifejezést felold, illetve magyarázattal helyettesít, mint a következőkben: 19:3: és az *földi emberek egymásnak* mondják az ő tudományát (*et nox nocti indicat scientiam*); 119, 54: szerettük énekelni az te igéidet az *mi életünkben* (*cantabiles mihi erant justificationes tuae in loco peregrinationis meae*); 119, 55: megemlékeztünk *háborúságainkban* az te sz. nevedről (*memor fui nocte nominis tui*); 119, 62: az *mi háborúságinkban* segítségül híttunk mi tégedet (*media nocte surgebam ad confitendum tibi*); 119, 105: az *mi cselekedetünket* világosítja (*lumen semitis meis*); 119, 127: *gazdagságnak* felette (*super topazion*); 130, 7: *mind békeségben s mind veszedelemben* reménysége az hű keresztyéneknek az Úr Isten (*a custodia matutina usque ad noctem speret Israel in Domino*); 132, 6: Ime látok neki helyet *zsidóságban*: megtaláltuk neki helyét az *pogán népek között* (*Ecce audivimus eam in*

Ephrata, invenimus eam in campis silvae); 144, 7: szabadíts engemet ily nagy sok *veszedelemből* (libera me de *aquis* multis); 110, 1: egyenlő hatalomban uralkodgyál énvelem (sede a dextris meis); 110, 6: *igen megalázzád magadat*: annak okáért felmagasztaltatál (*de torrente in via bibet, propterea exaltabit caput*).

E magyarázatoknak célja világos: az író a tömeghez szól és azt akarja, hogy szövegeit a tanulatlan sokaság is megértse. Azonban vannak egyéb természetű helyettesítései is, különösen ama »licentiák«, melyek már Volfnak is szemet szúrtak, és a zsolnárt újszövetségi, sőt éppenséggel protestáns eszmék hangoztatójává avatták. A Bath., mind mindenben, ebben a dologban is korának divatját követi, s psalteriumában sűrűn fordulnak elő modern vonatkozások. A 15, 1 »anyaszentegyház«-nak kereszteli el az Isten sátorát és »magos mennyország«-nak az Úr szent hegyét; a 132, 5 szerint a Deus Jacob »Keresztyének Istene«; Sion, Juda, Jeruzsálem, Izrael általában: »Keresztyének« (69, 36; 110, 2; 132, 13; 147, 2 stb.), és »keresztyének« azok is, a kikről az eredetiben mint jókról, igazakról, Isten választottairól van emlékezet (49, 15; 52, 7; 52, 11; 69, 36; 90, 16). A peccator szigorú protestáns felfogás szerint rendszerint »hitetlen« és a bűne: hitetlenség (19, 13; 34, 22; 36, 2; 36, 12; 49, 21; 112, 4; 112, 10; 145, 20). A 19, 3-ból: In sole posuit tabernaculum suum, et ipse tamquam sponsus procedens de thalamo suo: Helyhezette az örök Isten az ő hajlékát ő igéjében: Mint egy vőlegény ki származik az anyaszentegyháznak kebeléből (19, 6); Qui diligunt salutare tuum: Kik szeretik az te szent fiadot (70, 5); et super filium hominis, quem confirmasti tibi: És erősen magadnak választottál az te fiadban (80, 16). Dominus a dextris tuis confregit in die irae suae reges: Az ő haragjának napján keresztyéniért megrontja ez földnek királyit (110, 5). Mandavit in aeternum testamentum suum: És ígérte nekik az örök bódogságot (111, 9). Et copiosa apud eum redemptio: És csak ő az mi hatalmas megvátónk (130, 7). Adorabimus in loco, ubi steterunt pedes ejus: Hol imádtatik mint bizony Isten, mint bizony ember (132, 7). Surge, Domine, in requiem tuam, tu et arca sanctificationis tuae: Kelj fel Uristen az örök nyugalomra: Az te igazságod szerént és az te szentséges emberséged szerént (132, 8). Tange montes, et fumigabunt: Ronts meg keresztyénidnek ellenségét és tedd semmié őket, mint az tűznek füstöt (144, 5). Praecinite Domino in confessione: Énekeljete az Ur Istennek igaz vallásnak dicséretivel (147, 7). Az egész 45. zsolnárt stb.

Az efféle változtatások hűség szempontjából kétségkívül csökkentik a fordítás értékét; viszont azonban a zsolnárt egészen közel viszik az ájtatos közönség szívéhez és jelentékenyen fokozzák építő hatását. Csak egy lépés van még hátra, hogy valóban a gyülekezet érzéseinek tolmácsolójává fejlődhessék: a költő egyes első személyét kell fölcserélni benne a nép többes elsőjével: és a

Bath. írója ebben sem marad hátra (V. ö. 19., 45., 49., 70., 96., 119., 127., 130., 132., 145. zsolt).¹

Egyébiránt — átlag — zsoltárai legnagyobb részében elég hűséggel sáfárkodott, bár egyes helyek szemmel láthatólag próbára tették ügyességét s erejét, s a már említett 45-iken kívül mindössze három zsoltára, a 49., 51. és 144-ik tér el a néha homályos és zavaros eredetitől jelentékenyebben, ottan-ottan tán éppen másokat, tán (ps. 49.) Luthert követve. Egyszóval: elég szabadon végezte munkáját, anélkül hogy általában megokolhatatlan önkénykedéssel faragta, vágta volna forrás-szövegeinek anyagát. A mit mondott, nem mindig volt a zsidó poéták szava, sőt szelleme sem, hanem a fordítóé, az átdolgozóé; de ez a szellem megegyezett a prot. theologusokéval és alkalmas volt rá, hogy a gyülekezet épüljön általa.

Az a benső kapcsolat, mely a graduált használó gyülekezetek és a kath. egyház ritusa között mutatkozik, megérteti azt a körülményt, hogy a graduálban a zsoltár kötetlen alakban található. A katolikus egyház nemcsak olvasta, de énekelte s maig is énekli ezeket a kötetlen formájú darabokat; sőt a prot. istentiszteletben sem voltak azok pusztán olvasásra szánva, mint sokan gondolták: hasonló énekeltetésökről világosan tanuskodik a Csáti codexnek kótajelzéssel is ellátott 2-ik zsoltára. A verses zsoltárt a prot. egyházi éneklés a község használatára szolgáló *cantionale* anyagához sorolja; mindazáltal a hasonlóság révén ide lehet vonni egy szerény kísérletet, a Lukács I. 68—79. verseinek, az ú. n. Canticum Zachariae-nek verses földolgozását, mint a mely jellemzően mutatja az egykorú prot. zsoltárfordításnak főbb sajátosságait: az eredetinek az író korabeli állapotokra való alkalmazását és a fordító szabadságot. Mi a Zachariás Énekének tartalma? Egy megragadó hálaadás és proféczia a Megváltó elérékezéséről. Áldást mond Izrael istenére, hogy megváltotta népét Dávid sarjadéka által, miként prófétáinak megígérte; hogy irgalmazott, és megemlékezett Ádámnak tett esküvéséről, arról, hogy Izrael meg fog szabadulni elleneitől és félelem nélkül szolgál neki, szentségben és igazságban. Aztán — végül — Jánoshoz, az újszülötthöz fordul, jövendőlvé, hogy prófétának fog neveztetni; hogy az Úrnak útját fogja elkészíteni, az üdvösség tudományát nyújtva Isten népének, az Úr kegyelme által megvilágosítva azokat, kik sötétségben ülnek, és lábaikat az üdvösség útjára igazítva.

A fordítás² teljesen tönkreteszi ezt a magasan szárnyaló szöveget és teljesen kivetkőzteti prophetikus jellegéből. Az első hét versből lapos, magyarázatokkal elegyített verses história válik arról, hogy Izraelnek áldott Ura mindeneket megáldá, szent fiával meg-

¹ V. ö. psalm. 144, 10: *engemel*, te szolgálodot. Az eredetiben: David servum tuum.

² Bath. 3—6. l.

válta. Hogy ezt Dávidnak megjelenté, mert Krisztust neki ígéré, próféták által hirdeté, esküvel is erősíté. Végre fiát elereszté, hogy kimentene bennünket a kárhozattól és kétségből, megmutatná jóvoltát, irgalmát, beteljesitené fogadását. Az eredeti azt mondja: »Ábrahámnak tett fogadását: hogy meg fogja adni, hogy félelem nélkül szolgáljunk neki«. Azonban a fordító nem veszi észre a kapcsolatot. Visszatér tehát még egyszer a Megváltó megígéréseire és elkezd magyarázni:

Ezt Ábrahámnak fogadá,
Mikor nekie ezt mondá,
Eleresztem én fiamot,
Mert mindeneket ez megold.
Ki az békételességből,
Megszabadítson az bűnből,
Kétségtől és kárhozattul,
Szükségünkben kísértettől.

Csak ezután tér vissza az eredetinek — nem értelméhez, hanem néhány szavához:

Neked szentségben szolgálunk,
Mert Krisztus az mi szentségünk,
Ő minekünk igazságunk,
Kit hittel mi megkapcsolunk.

A mi ennek a versnek akar visszhangja lenni: »Ut . . . serviamus illi in sanctitate et iustitia coram ipso, omnibus diebus nostris«.

X.

A protestáns író pusztá anyagnak nézi a forrás-szöveget, a melyet bátran, tetszése szerint alakíthat; nem urának, hanem rab-szolgájának. Fordítást, parafrázist készít belőle, vagy átdolgozást, mely gyakran szinte átvág az eredeti alkotás határába. A Batthyány-ban, részben épp ezért, még mindig van egy és más, a minek származása eldöntetlen marad. Föl lehet tenni, hogy az »Istentől választott népek« kezdetű karácsonyi ének a »Christi caterva clamitat« kezdetű himnusból van gyúrva;¹ az »Ó teremő Atya Isten, ural-

¹ Christi caterva clamitat Rerum parenti proximas Quas esse sentit gratias, Laudesque promat maximas. | Vatum poli oracula Perfectit olim tradita, Cum nos redemit unicus Factoris orbis filius. | Verbum profectum proditum Tullit reatum criminum, Sumensque nostrum pulverem Mortis peremit principem. Etc. Daniel, Thesaurus, vol. IV. pag. 119. Az éneknek 8-ik és köv. vers-szakai azonban különösen a német »Vom Himmel kam der Engel-Schaar« kezd. himnus második feléhez hasonlítanak.

kodol dicsőségben« készülhetett egy, a Dreves Analectáiban tom. XI. pag. 12. között darab után, és a 8—11. lapon lévő ádventi hymnus (Az Idvezítőt régenten) lehet a Verbum supernum prodiens-nek contaminatiós továbbképzése . . . Csakhogy mindez bizonytalan, és nem lehetetlen, hogy a vizsgálódás még megfelelőbb szövegekre bukkan, s mi több, megleli néhány éneknek forrását, melyeknek genesisé jóformán értetlen maradt. A Jó keresztyének, kik vagyunk, Mennynek földnek teremtőjét, Ó kegyelmes Jézus Krisztus, Idvöz légy Krisztus, ez világnak ura, Mindenkor téged Uristen, Oh felséges áldott király, Oh mennyei mi szent atyánk, Felséges Atyauristen, Jézus Krisztus mi mennyei, Idvez légy irgalmas Isten, Jer dicsérjük keresztyének, Szükség megtudni kezdetű énekek kérdését hiába kísérelték meg elintézni. Szathmáry József értékes dolgozataként¹ a rimes és ritmikusabb folyású darabok minden valószínűség szerint eredetiek, mivel az első protestáns verselők eredetinek bizonyult énekeiben rendszerint fölcsendül a rím és bizonyos ritmus érezhető; ám ritmikus folyású és rimes darabok, minő a Mennyből az íge lejöve, Csillagoknak teremtője, Örvendezzen már ez világ, Örvendezzünk keresztyének, Fénylik a nap, Ez világnak fényessége, Jézus Krisztus mi váltságunk, Atya Istennek egy fia, a *fordítások* között is találkoznak. Viszont azonban Volf a codexben levő fordítások nagy számából kovácsol argumentumot. »A mi a codexnek egy harmadrészéről teljesen bizonyos, azt másik két harmadáról is szabad gyanítani«, — bár a Vékei-féle Új világosság jelenék, a Stipanus-féle² Sok nyavalyánkban atyánkhoz kiáltunk és a 385. lapon olvasható úrvacsorai csonka hymnus,³ de legalább a két első minden bizonynyal, szerinte is protestáns eredetű. Az eredeti prot. daraboknak ez a parányi száma azonban megszereshető. A »Hallgassuk fegyelmetesen« kezdetű nagybőjti ének, mely czíme szerint is a Korinthusiakhoz írt II. levél VI. fejezetének eszméit hirdeti, mint bibliai vers és min-

¹ Protestáns Szemle, 1892. 324—347+446—488. l.

² Nem lehetetlen, hogy ez a Stipanus azonos Gyulai Istvánnal, ki 1551 táján Kolosvárt papskodott. Gyulainak eddig mindössze egy »Hymnus«-át ismerjük (RMKT. VI. 105). Ez a »Hymnus« a versfőkben szintén megőrökíti a szerző nevét, szintén az »Ut queant laxis« dallamára van írva; szintén ügyes szerkezetű, verselésű, folyékony és hangulatos mű, az Atyához szól, a hatalmasok zsarnokságát panaszolja s ettől kér szabadulást, s végre a jelen darabnak egyikét szövegét (Kegyes atyánk; Kegyes szemeid) szintén tartalmazza. Az sem lehetetlen, hogy az »Idvöz légy Krisztus, ez világnak ura« és a hét teremtési hymnus átdolgozása szintén Gyulaitól való.

³ E hymnus eredeti voltát Volf arra alapítja, hogy az Öreg Graduálban levő teljes kiadása (Oh üdvösséges áldozat) prot. dogmát tartalmaz. »Bizonyoságot, vallást erről teszünk, szent testének *jegyét* ha eszszük«, stb. »Ha ugyan megvoltak benne (t. i. a Batth.-féle darabban) az Ö. Gr.-beli hymnus eme szavai«. Főlemlítendőnek látszik, hogy a kérdéses hymnus »O salutaris hostia« czímmel megvan az 1602-ben készült Csáti codexben is, még pedig a Gr.-ból idézett 4-ik vszakkal, ellenben az 5—8. vszakok híjával, mit azonban a széljegyzet tanúsága szerint már az egykorúak észrevettek.

den ízében protestáns szellemű darab aligha lesz kath. hymnus-zöveg átdolgozása. A pünkösdi énekek közül a »Jövel Szentlélek Ur Isten, szállj be az mi szíveinkben« kezdetű a benne foglalt gondolatokra nézve Luther »Kom heiliger Geist, Herre Gott«-ja visszhangjának tetszik, de a 2. és 3. számú két, egymás mintájára készült darab is annyira protestáns ízű, hogy eredetéhez alig férhet kétség. Föl lehet tenni, hogy a benedictiók, a conclusiók nagy része, mely szintén ritmikus természetű, s a congratulatiók protestáns eredetűek, s ilyen végül a »prosa poenitentiae«, melyet már Bartalus csakis protestáns graduálokban talált: a csátiiban, kecskemétiiben, és a Batthyányban (376—81). Az a néhány ének, a mely még eredetinek bizonyul, ha bizonyul, aligha ejt lényegbe vágó változást a már megállapított és megállapítható eredményeken. A kritikusok általán kevésre becsülték ezt a fordított, átdolgozott rituális költészetet, jóval kevesebbre az egykorú eredetinel, mely ismét a cantionálék kifejlődésében játszott döntő szerepet és változatosság, de különösen közvetlenség s természetesség dolgában fölötte áll az előbbinek. Valóban eszthetikai szempontból számos kifogást emelhetni e »hymnus«-ok ellen; azonban érdemeik is vannak. Az énekszerzőnek szemére lehet lobbantani, hogy a gondolatot sokszor nem bírja eléggé ritmikus és még gyakrabban: eléggé költői formába öltöztetni; hogy buzgósága rendesen bőbeszédűvé teszi; és a mi fő, hogy a compositio iránt kevés az érzéke; azonban viszont van a mit előbbre vitt, és botlásait nagyrészen sajátos helyzetéből lehet magyarázni. A művelt olvasó ma, három század múltán untatónak érzi azt az örökös didaxist, mely énekein átvonul, ezeket a folytonos magyarázatokat, melyeknek anyaga és tárgya úgyszólván mindig ugyanaz: a Krisztus érdeme, a melyen kívül nincsen üdvösség; azonban a XVI. század protestáns írója, mint láttuk, nem költői babérokért fárad; szentegyháza: iskola, éneke: katekizmus, melyből a kemény, nehézfejű közönségnek a legszükségesebb hitelveket kell megtanulnia. Most már érthetjük az örökös ismétléseket, a szünni nem akaró »slágvort«-okat, melyeket folyton hangoztatni kell, hogy a hallgatóság-nak eszejárása, gondolkodásmódja úgyszólván gyökeresen megváltozzék s az új hit tanai szerint idomuljon, melyek a régi meggyökeresedett dogmákkal szöges ellentétben állanak. A költészet föláldozva, a művészet törvényei megszegve: de semmi: a prédikátor elérte tanító célját, s ő első sorban azt tartja hivatásának.

Azonban irodalmi érdemei is vannak. Munkáin érzik a népköltésnek némi hatása; a körmondatos, függő szerkezetek gyakran coordinatiókra bomlanak és közelebb jutnak a magyar népdal-szerkezethez, a verselés technikájában jelentékeny haladás mutatkozik. A protestáns graduál hymnus-fordításai általán szabadabbak, értelmesebbek a középkori codexek hymnus-fordításainál s közép-helyet foglalnak el közöttük és a XVII. században keletkezett fordítások között. A középkori codexek fordítóiról el lehet mon-

dani, hogy ritkán igyekeztek megközelíteni az idejökbeli népköltés technikáját; a protestáns irónál ellenben egyszerre érezzük, hogy bukdácsol bár, de éneklésre fordít és a sokaságnak szánja műveit. Nem csoda, hogy a nép gyakran megértette őket és annyi darabjuk van, mely százados használatra, sőt kedveltségre bírt szert tenni. A régi breviáriumi és rituális költészetet igazában ők tették a tömegek kincsévé, sokkal nagyobb mértékben, mint előttük vagy utánok bármi más a magyar szellemi életben.

Mert a Batth. tartalma nem elszigetelt és magában álló jelenség, hanem a jelenségek egész szövedékének egy jelentőséges részlete. Az a szöveg, vagy azok a szövegek, a melyekből ez a másolat került, nemcsak egy író vagy gyülekezetet tudtak lelkesíteni és nemcsak egy helyen harsantak föl az istentiszteletben, hanem — egészben, részben — útát törnek az ország minden részébe. Az archetypus elkallódott, de mintájára időfolytával a graduálok egész sora keletkezik és kerül forgalomba: mint Kálmáncsehi Mártoné,¹ a Huszár Gál-féle (nyomt. Komjáti 1574.), a két sárospataki codex: a Patay-féle és a Csáti a XVI. század végéről vagy a XVII. elejéről, a Nagydobszai cod. a XVII. sz. elejéről, a Kálmáncsai, melynek bejegyzései 1622-ről s 1626-ról szólnak, a Kecskeméti 1637—8-ból, a Csurgói 1639-ből,² többé-kevésbé valamennyien egy töről sarjadva, jórészt ugyanazon énekanyagot tartalmazva, ugyanazokat a hymnusokat és zoltárfordításokat.³ Az Öreg Graduál, ha nem is belőlök, de anyagukból készül, sőt a XVII. század közepétől 1813-ig Váradon, Kassán, Lőcsén, Kolozsvárt, Debreczenben, Komáromban, Pozsonyban megjelent énekesgyűjtemények mind felhasználják a codexek anyagát és az ősz graduálok hymnus-készlete a protestáns énekeskönyveknek a XIX. század elejéig lényeges része.⁴

¹ Szilvás Ujfalvi Imre írja: Kálmáncsehi Márton mester (itilem, hogy azt hívják vulgo Sánta Mártonnak) egy keresztyéni gyülekezetben való reggeli énekléseket, melyeket primáknak hívnak, magyarra fordította a psalmusokkal egyetemben. Vadnak ebben Hymnusok, Antifonák, Psalmusok, Responsoriumok, versiculi, praecationes seu Collectae et Benedictiones in 8°.

² Könyvészeti összeállításokat l. Erdélyi Pál Énekes könyveink a XVI. és XVII. században. Bpest, 1899. 27. és kk. ll.

³ V. ö. Szathmáry, i. h. Barla Jenő, Prot. Szemle, 1900. 325—344.

⁴ Példaképpen álljon itt a Gönczi-féle, Lőcsén, 1699-ben megj. »A Sz. Dávid Prophétának ékes rymusu Soltárrival, és a Soltárokból szereztetett, ditsirettekkel istenes énekekkel, és hymnusokkal tellyes könyv« (A) és a Pozsonyban s Kassán 1784-ben kiadott »Közönséges isteni tiszteletre rendeltetett Énekes Könyv, melyben vagynak hymnusok, soltárokból szereztetett ditséreték, innepekre és egyéb alkalmatosságokra tartozó régi istenes énekek« (B) cz. két gyűjteménynek első részéből (A 1—92., B 1—67. ll.) ama hymnusoknak sorozata, melyek a Batth. ban foglalt hymnusok másai vagy javított változatai, a két kiadásnak csaknem teljesen egyező sorrendjében: Új világosság jelenék. Áldott Izraelnek ura. Meny nyei íge jelenél, örök atyától kijövéi. Mennyből az íge lejöve (A). Az Üdvözítőt régenten. Mindeneknek teremője. Csillagoknak alkotója, híveknek örök világa. Istentől választott népek. Jövel váltója népeknek, mutasd meg szülését szűznek. Az Atyának országából. Teljes e széles világban. A naptámadattul fogván.

Ez a tény minden egyébnél jobban bizonyítja a graduálok költészetének irodalmi fontosságát és azét a gyűjteményét, mely ennek az ágnak legrégibb reánk maradt terméke.

Commendatio amoris: Jer dicsérjük keresztyének. Jó keresztyének, kik vagyunk (A). Atya Istentől születék a világ kezdeti előtt. Heródes dühös ellenség (A). Gonosz kegyetlen Herodes. Teremtő Úr, kérünk téged. Hallgassuk figyelmetesen. Dicsérjük a nagy Uristent (Ex more docti). Nevét a nagy Uristennek (Mennek-földnek teremtőjét dicsérjétek). Örvendezzen már ez világ (A). Oh mi kegyelmes Krisztusunk (Oh kegyelmes Jézus Krisztus). Jer hirdessük. Keresztyének vigadozzunk (Örvendezzünk keresztyének). Mostan eljöttek az idők. Minden mi szenvedésinknek (A). Fénlík az nap fényességgel. E világnak fényessége. Keresztyéneknek serege. Szenteknek te vagy, Krisztus, ékessége. Mostani ékes innepnap. Jézus Krisztus mi királyunk (Jesu nostra redemptio). Jövel teremtő Szentlélek. Jövel szentlélek Uristen, vigasztalj minket szívünkben (bánatinkban vigasztalj meg). Jövel Sz. U., ki Atyával vagy egy Isten. Idvez légy édes Jézusunk (I. I. irgalmas Isten). Oh te dicső Szentháromság (A). Oh teremtő Atyaisten. A teremtésről való hét hymnus. A nap reánk felvirradvan (Jam lucis orto). Mostan, oh Szentlélek Isten (A). Igaz bíró. Állatoknak megtartója (A). Látod Isten szíveinket. Felséges Atya uristen, ez napnak ő kezdetiben. Könyörögjünk az Istennek Kr. által. Sok nya valyánkban. Mindenkor téged Uristen. Atyaistennek egy fia. Az étszakai setétség. Oh mennyeknek fényessége. Oh mennyei mi szent atyánk. Idvöz légy Krisztus, e világnak ura (A). Jézus Krisztus egy mesterünk. Oh mi szent atyánk! Urnak végvacsorájára. Szükség megtudni. Oh idvességes áldozat. Mennyetek el békességgel (A). Te Deum.

DR. HORVÁTH CYRILL.

